

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Prislivnikovi ekvivalenti slova v ukrains'kij movi

Author: Alla Lucik

Citation style: Lucik Alla. (2009). Prislivnikovi ekvivalenti slova v ukrains'kij movi. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

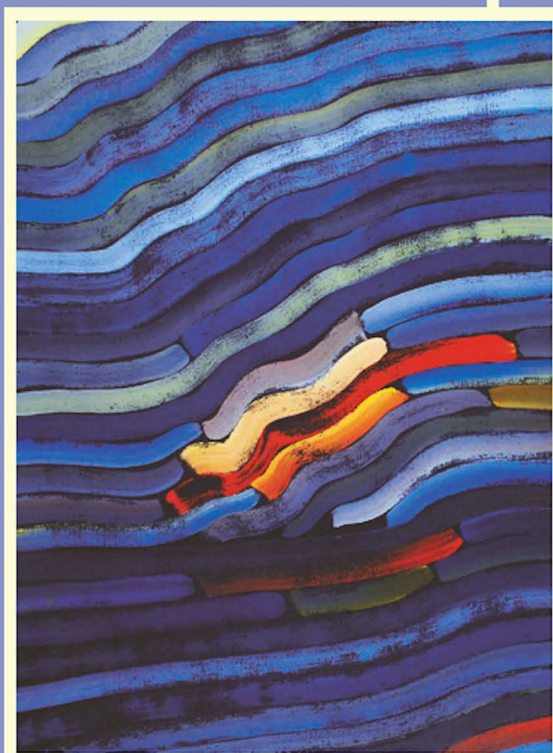
Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Алла Лучик

Прислівникові еквіваленти слова в українській мові

Wydawnictwo
Uniwersytetu Śląskiego
Katowice 2009

Прислівникові
еквіваленти слова
в українській мові

NR 2720

Алла Лучик

Прислівникові еквіваленти слова в українській мові

Redaktor serii: Językoznawstwo Słowiańskie
Henryk Fontański

Recenzent
Michał Łesiów

Na okładce zamieszczono *Pejzaż wyobraźni I* Jana Dobkowskiego ©
(1988; olej, acryl, płótno; 160 cm × 120 cm)

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego dziękuje Panu Janowi Dobkowskiemu
za wyrażenie zgody na publikację

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Зміст

Перелік умовних скорочень	7
Передмова	9

Розділ I

Моделі прислівникових еквівалентів слова в українській мові

1. Принципи моделювання еквівалентів слова	21
2. Базові моделі ЕС в українській мові	28
3. Багатокомпонентні моделі ЕС з віялоподібним розщепленням на I кроці формування структури	33
4. Багатокомпонентні моделі ЕС в українській мові з ланцюговим розгортанням структури	66
Висновки	73

Розділ II

Семантика прислівникових еквівалентів слова в українській мові

1. Структурування внутрішньої організації прислівникових ЕС.	79
2. Особливості референціювання просторово-часової та якісно-оцінної координати людського буття найпростішими стосовно внутрішньої організації прислівниковими ЕС	83
3. Особливості референціювання ситуацій об'єктивної дійсності прислівниковими ЕС із середнім ступенем складності внутрішньої структури	132

4. Особливості референціювання якісно-оцінної координати людського буття прислівниковими ЕС найскладнішої внутрішньої структури . . .	144
Висновки	149
Загальні висновки	151
Література	153
Лексикографічні праці	164
Художні і наукові тексти	165
Streszczenie	169
Summary	170

Перелік умовних скорочень

Adj	— лат. Adjectivum — прикметник
Adv	— лат. Adverbium — прислівник
Con	— лат. Conjunctio — сполучник
F	— лат. Femininum — жіночий рід
Ger	— лат. Gerundium — дієприслівник
Interj	— лат. Interjectio — вигук
M	— лат. Masculinum — чоловічий рід
N	— лат. Neutrum — середній рід
N ₁ (Adj ₁ , Pron ₁)	— називний відмінок іменника (прикметника, займенника)
N ₂ (Adj ₂ , Pron ₂)	— родовий відмінок іменника (прикметника, займенника)
N ₃ (Adj ₃ , Pron ₃)	— давальний відмінок іменника (прикметника, займенника)
N ₄ (Adj ₄ , Pron ₄)	— знахідний відмінок іменника (прикметника, займенника)
N ₅ (Adj ₅ , Pron ₅)	— орудний відмінок іменника (прикметника, займенника)
N ₆ (Adj ₆ , Pron ₆)	— місцевий відмінок іменника (прикметника, займенника)
Num	— лат. Numeralis — числівник
Pc	— лат. Particula — частка
Pl	— лат. Pluralium — форма множини
Praep	— лат. Praepositio — прийменник
Pron	— лат. Pronomen — займенник
Sn	— лат. Singularis — форма однини
V	— лат. Verbum — дієслово
V ₁	— дієслово 1 особи
V ₂	— дієслово 2 особи
V ₃	— дієслово 3 особи

Передмова

Сучасні лінгвістичні дослідження здебільшого спрямовуються у бік пізнання одиниць мовних рівнів: фонетичного, граматичного чи лексичного. Проте будь-яка природна мова внаслідок того, що вона є самонароджувальним організмом, утворює різноманітність форм, які не підводяться під жодну з її структурних категорій, бо „у будь-якому синхронному зрізі містяться елементи, котрі народжуються, і елементи, які відмирають, а «вписуючись» у систему мови, тим не менше, надають їй неповторну своєрідність” (Ярцева 1981: 14). Одиниці, в яких спостерігається часта „відсутність жорстких розмежувальних ліній між ними, що утворює об’єктивні ускладнення для їх розрізнювання і класифікації” (Гак 1998: 16), здебільшого вважаються елементами перехідних рівнів системи мови. До них належать і такі, які містять у собі ознаки слова і неслова — вільної сполуки слів або фразеологізму.

Необхідність пізнання їхньої суті для подальших теоретичних пошуків у галузі лінгвістики визнавалася представниками різних мовознавчих шкіл і напрямів (Гумбольдт 1984; Вандриес 1937; Мартине 1960; 1963; Zawadowski 1966; Матезиус 1967; *Тезиси...* 1967). Істотний внесок у розробку критеріїв визначення меж слів і суміжних з ними елементів у системі мови внесли і слов’янські вчені, дослідницькі прагнення яких спрямовувалися на пізнання зовнішньої форми і внутрішньої організації одиниць системи мови (Аксаков 1875; Потебня 1993; Фортунатов 1956; Бодуэн де Куртенэ 1963; Трубецкой 1987; Щерба 1957, 1974а; Виноградов 1986; Пещак 1972; Русанівський 1988; Wróbel 2001; ЕЮ 2003). Проте власне елементи, котрі конгломерують у собі ознаки слова і неслова, здебільшого залишалися поза межами дослідницьких уподобань, що було пов’язано зі сформованими у мовознавстві уявленнями стратифікаційного устрою структури, згідно з яким для кожної одиниці в мовній системі відведене суворо визначене

місце, а сама мовна система суворо поділена за принципом організації та ієрархічного співвідношення в ній структурних рівнів. Вивчення стратифікаційних особливостей мовних одиниць на структурних рівнях показало, що таке розуміння будови мовної системи не завжди збігається з реальною дійсністю, внаслідок чого в лінгвістиці з'явилися уточнення, в яких стверджується, що „система мови ніколи не буває досконалою повністю: вона тільки прямує до рівноваги, але ніколи її по суті не досягає” (*Общее...* 1972: 52), тому й окремим мовним одиницям надати певного статусу видається подекуди важко. Дослідники частіше почали звертати увагу на те, що в одному мовному факті можуть поєднуватися й різнорівневі ознаки (Бабайцева 1967, 1971; Жирмунский 1968; Слюсарева 1969; Зданевич 1971; Молотков 1977; Пауль 1980; *Gramatyka* 1984; Адмони 1988; Русанівський 1988; Киров 1989; Загнітко 1996; Wróbel 2004; Пелепейченко 2006; Теркулов 2007). Подібні одиниці в лінгвістиці були визнані перехідними, а мовні яруси, де вони розташовуються, — проміжними.

Оскільки зусилля мовознавців здебільшого спрямовувалися на вивчення базових рівнів мови та їхніх одиниць, специфіка з'єднувальних рівнів переважно зводилася до констатації, хоча дослідження останніх можуть дати не менш цікаві результати. Значення досліджень перехідних явищ у системі мови пов'язане з тим, що перехідність є віддзеркаленням системної динаміки і дозволяє говорити про властивості її розвитку на певному часовому відрізку. Те в сучасній мові, що коливається, а коливаються, насамперед, перехідні елементи, готує „факти, які потім фігурують в історичних граматиках, інакше кажучи, тут ми присутні при еволюції мови” (Щерба 1958: 35–36). Виявлення властивостей міжрівневої перехідності сприятиме не тільки максимально повному пізнанню структури і системи певної мови, але й надасть можливість прогнозувати шляхи її розвитку. Проте перерозподіл різнорівневих одиниць між парами фонологічного і морфологічного, з одного боку, та лексичного і синтаксичного, з іншого (Слюсарева 1969: 271) здебільшого починається з перерозподілу між елементами одного рівня (див., наприклад, Ильина 1996).

Колектив петербурзьких дослідників, аналізуючи флексивні та нефлексивні структурні типи сучасної російської мови, дійшов висновку, що між повнозначними частинами мови та нефлексивними неструктурованими одиницями постійно відбувається перерозподіл, який свідчить про динамізм морфологічного рівня, що „виходить з тієї внутрішньої напруги системи, яка є наслідком її «полюсної» організації” (Акимова, Богданов, Бондаренко 1982: 82). Наслідком внутрішньоморфологічного перерозподілу одиниць можуть ставати й елементи, утворені шляхом об'єднання двох або більше колишніх самостійних одиниць, для остаточного становлення нового статусу яких потрібен певний проміжок часу. У колі таких

структур виокремлюються угруповання одиниць, які пережили і переживають процеси лексикалізації, однак зберегли певні релікти словосполук. Зазначені елементи виступають у системі мови як еквіваленти слова і засвідчують такий закон розвитку мовної системи, коли її одиниці „виштовхуються” із синтаксичного рівня на морфологічний, де вони набувають ознаки слова як лексичної одиниці.

Пізнання сутності останніх дасть можливість виявити, які сфери мови відкриті для творення одиниць з новим, незвичним, статусом існування, а які закриті, за якими моделями відбувається їхнє творення, якого статусу одиниці підлягають процесам перехідності та які при цьому ознаки предметів і явищ навколишнього світу актуалізуються, як за допомогою зазначених елементів відбувається його подальша сегментація.

Проте фундаментальних досліджень, присвячених властивостям форми вираження та внутрішньої організації еквівалентів слова як елементів мовних систем, поки що не існує. Проблема системного аналізу таких одиниць потребує нагального вивчення.

Виокремлення прислівникових еквівалентів слова (далі — ЕС) як предмета дослідження пов'язано з особливостями історичного і сучасного розвитку прислівникової частиномовної системи. Прислівниковий частиномовний знак у сучасній українській мові належить до найдавніших лексико-семантичних структур. Генетичний код і формально-значеннєва сутність у поєднанні з гнучкістю словотвірних потенцій забезпечують йому виживання як автономної сутності і здатність до адвербіалізації інших частин мови, особливо на рівні синтаксичних зв'язків. Прислівникові ЕС постають унаслідок взаємодії лексичних і семантичних структур, які тяжіють до обставинних функцій, а згодом відриваються від синтаксичного рівня. Виштовхуючись із царини власне синтаксису, вони неначе завмирають на межі переходу від синтаксичної сполуки до однослівного лінгвістичного знака, остаточно ще не набуваючи властивостей слова, але й не належачи вже сполученню слів. Тому в мовознавстві подібні одиниці все частіше починають кваліфікуватися як *еквіваленти слова*.

Термінологічне становлення виразу еквіваленти слова відбувалося паралельно з формуванням понять *фразеологічний зворот* та *фразеологізм*, коли акад. В.В. Виноградов, описавши смислову структуру слова, зауважив, що вона буде повною за наявності „опису типів стійких словосполучень, які розташовуються поряд зі словом як семантичні одиниці складнішого порядку, еквівалентні слову” (Виноградов 1986: 27). До стійких сполучень він відніс фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення. Уявлення ж про те, що ці одиниці виступають у мові еквівалентами слова поступово як у русистиці, так і в українистиці спростовувалося. До цього приводив, переважно

вчених-фразеологів, аналіз властивостей слова як мовної одиниці у співвідношенні з ознаками фразеологізму (див. Шанский 1972; Молотков 1977, 1978). Основний висновок, якого дійшли дослідники з цього приводу, сформульовано у такий спосіб: „Фразеологічна одиниця співвідносна із словом, а її співвідносність із словом виключає поняття еквівалентності фразеологічної одиниці слову” (Медведев 1977: 34).

У процесі досліджень фразеологічного складу мовних систем виникала численна кількість питань, пов'язаних з об'єктом дослідження фразеології, її обсягом як наукової дисципліни, належністю / неналежністю певних стійких сполучень до фразеологізмів тощо. Поступово викристалізовувалося й поняття фразеологічної одиниці. На сучасному етапі під фразеологізмом звичайно розуміють „мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичної категорії і має постійний склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення” (ФСУМ 1993, кн. 1: 4). Фразеологізми повинні бути як мінімум двонаголошеними (Шанский 1972: 179), складатися з двох або більше повнозначних слів (Лисиченко 1993: 104).

Подібні погляди на фразеологічні одиниці залишили поза межами значний прошарок елементів мовних систем, які характеризуються, як і фразеологізми, нарізнооформленістю, цілісністю значення, проте з тієї чи іншої причини не можуть іменуватися фразеологізмами. Переважно такими виявилися сполуки, що містять одне повнозначне слово, або такі, котрі складаються тільки зі службових слів і характеризуються, як і слова, одним основним наголосом або його відсутністю типу *в обхід; без перестанку; ні.., ні; не без; в моді*. У мовознавчій науковій літературі і лексикографічних працях спостерігаються різні підходи до таких елементів. І досі жива традиція, коли певні їхні угруповання вносяться до класу фразеологічних одиниць (див. Копыленко, Попова 1978; Борисова, Диброва, Добровольский 1987; Диброва 1990; Баранов 1990; Телия 1990; Lewicki, Rajdzińska 2001; PIPR 2006; WSF PWN 2007), при цьому кожен із дослідників керується лише своїми підставами у наданні зазначеним елементам статусу фразеологізмів. Так, ще акад. В.В. Виноградов, ретельно розробивши теорію російської фразеології, відніс до фразеологічних єдностей „союзные речения” типу *потому что, до того что* тощо (Виноградов 1986: 31), хоча сам учений перед цим зауважував, що фразеологічні єдності є образними виразами, або володіють потенційною виразністю (Виноградов 1986: 30).

Розгорнуту аргументацію безпідставності поглядів на сполучення слів, котрі характеризуються єдністю значення, але функціонують з одним основним наголосом, як одиниць, що належать до фразеологічного складу, зробив М.М. Шанський, який вважав одиниці типу *так как, даром что*,

добро бы, пока что власне словами, а їхнє нарізнооформлене написання — даниною орфографії (Шанский 1972: 179).

По-різному кваліфікувалися одиниці, котрі у пропонованій праці іменуються еквівалентами слова, і в українських мовознавчих дослідженнях, де одні з них виокремлювалися і були віднесені до лексем або фразеологізмів, інші залишалися поза межами будь-яких класифікацій лексичного рівня. Здебільшого надання кваліфікаційного статусу ЕС пов'язане з поглядами учених на властивості фразеологізму як мовної одиниці, її взаємовідношенням зі словом та словосполученням. Залежно від розуміння фразеологізмів окремі угруповання ЕС вважалися одиницями фразеології чи, навпаки, не ставали предметом дослідження цієї галузі мовознавства. Так, наприклад, М.Ф. Алефіренко, вважаючи, що до складу фразеологізму входить мінімум два повнозначних слова, виділив і „специфічні моделі” для фразеологічного рівня, які становлять поєднання повнозначного лексичного компонента з неповнозначним типу *під боком, в очах, від душі* тощо (Алефіренко 1977: 74). Для авторів *Фразеологічного словника української мови* істотною ознакою фразеологізмів виявляється метафоричне переосмислення вільного словосполучення, а такі ознаки фразеологічної одиниці, як акцентологічні властивості, наявність мінімум двох лексично повнозначних компонентів, ними не враховуються. Тому зрозумілими стають їхні висновки про безпідставність внесення до фразеологічного складу складних прийменників та складених сполучників (ФСУМ 1993: 4), котрі в русистичі подекуди вважаються одиницями фразеології. Спільним у поглядах переважної більшості українських мовознавців є обов'язковість метафоричної семантики словосполучення при набутті ним статусу фразеологізму (Медведев 1977; Грищенко, Мацько, Плющ 1997 та ін.).

Розгляд лише окремих праць з фразеології показує, що певні різновиди ЕС подекуди стають предметом досліджень учених-фразеологів, при цьому внесення окремих угруповань ЕС до фразеологічного складу залежить від поглядів дослідника на поняття фразеологізму, його основні та неосновні ознаки. Тобто на сьогодні значний прошарок семантично цілісних, стійких, відтворюваних сполук в українському мовознавстві системно не вивчався. Розгляд зазначених одиниць відбувався лише у зв'язку з вивченням інших, подібних до них за властивостями здебільшого внутрішньої форми, але усе ж відмінних як за цими ознаками, так і за ознаками форми вираження (див. детальніше Лучик 1997).

ЕС як окремі мовні елементи уперше були виявлені й упорядковані у *Словаре эквивалентов слова* Р.П. Рогожниковою, яка у передмові до словника і дала їм визначення. На думку дослідниці, під ЕС слід розуміти одиниці, що „становлять зв'язані сполучення, які характеризуються стійкістю, єдністю значення, здебільшого постійною, незмінною формою.

В мовленнєвому потоці еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і стосовно наголосу, звичайно вони мають один словесний наголос” (Рогожникова 1991: 4). Тлумачення цих одиниць враховує ознаки їхньої форми вираження і внутрішнього наповнення. Одні з характеристик виступають інтегративними, інші — диференційними у взаємовідношеннях з такими мовними одиницями, як слово, словосполучення та фразеологізм. Оскільки досліджувані мовні елементи кваліфікуються як ЕС, насамперед розглянемо взаємовідношення: *еквівалент слова — слово*.

У процесі виокремлення ЕС з тексту ми виходили з усвідомлення того, що певні одиниці мовних систем, які характеризуються нарізнооформленістю, не творяться щоразу в актах спілкування, а відтворюються з постійним складом компонентів, як і окремі слова, пор.: *нема-нема та й, о цій порі, на бігу, з розльоту* тощо. Ознака відтворюваності є спільною для ЕС і власне слова, у характеристиці останнього, до того ж, вона є однією з найістотніших.

ЕС завжди складаються з одних і тих самих компонентів, які пов’язані між собою як частини цілого і розташовуються одна за одною у чітко визначеному порядку. „Їхня незмінна форма, — відзначає Р.П. Рогожникова, — набуває великої незалежності навіть у тому випадку, коли один з компонентів сполучення змінює свою форму, як це притаманне слову, наприклад, *так называемый* (*так называемого, так называемая* і т. под.), *друг друга* (*друг другом, друг у друга* і т. под.). У той самий час усталена послідовність компонентів зберігається, не втрачається й стійкість сполучення. Незмінна форма таких сполучень дуже зближує їх зі словом, котрі, як і останнє, здебільшого виступають однонаголошеними або ненаголошеними мовними елементами” (Рогожникова 1977: 113).

ЕС, як і слова, характеризуються належністю до лексико-граматичних класів з притаманними для них граматичними категоріями або відношеннями та синтаксичними зв’язками. Внаслідок чого виділяються:

- прислівникові еквіваленти: *до впаду, без перепочинку, з цікавістю, без тям, на льоту*;
- займенникові: *один одного, де без кого, де з чим*;
- прийменникові: *назустріч з; разом з; услід за*;
- сполучникові: *тому що; не тільки, але й; тоді як*;
- ЕС, що виконують функцію частки: *мало що; ось (он, от) як*;
- вигуківі ЕС: *ой як; чи бач; от тобі й на*;
- ЕС, що виконують функції вставних слів: *на щастя, до речі*.

Частиномовна ознака висвічує ще одну відмінність між власне словом та ЕС, яка полягає в тому, що останні можуть належати тільки до прислівникових, займенникових, прийменникових, сполучникових, вигуківих розрядів слів та часток і модальних слів, у той час як слова можуть мати й іменниковий, прикметниковий тощо статус. Крім того, до ЕС можуть

належати елементи з несформованими граматичними ознаками, зокрема так звані предикативи типу в *ажурі*, в *моді* тощо. ЕС утворюються за певними моделями. Останніми, наприклад, можуть бути такі: „прийменник *в* + іменник у знахідному відмінку”: *в(у) лоб, в(у) струнку, у відкрити*; „прийменник *на* + іменник у місцевому відмінку”: *на відшибі, на одчепі, на льоту, на ходу, на бігу*. Можливість творення ЕС за тими чи іншими моделями теж зближує їх зі словом, хоча й моделі, за якими відбувається творення слів, певною мірою відрізняються від моделей ЕС.

Стійкість, відтворюваність, граматична належність зазначених одиниць можлива тільки у зв'язку з тим, що їм притаманна певна семантика. Виступаючи ускладненими знаками, ЕС демонструють порівняно зі знаками простими, якими є „звичайні” слова, деяку специфіку в семантичному і функціональному відношеннях. Хоча, на думку окремих дослідників, одиниці типу рос. *до упаду, к слову, с кондачка, в сердцах* тощо, по суті, є звичайними словами, які характеризуються тільки нарізнооформленим написанням (Шанский 1972: 180), але навіть вони зберігають певні відмінності на рівні лексичного значення від слів ціліснооформлених. Цьому сприяють тісні зв'язки складників ЕС зі словами, від яких вони походять, а цілісне значення таких сполук сприймається на фоні усвідомлення форм їхніх компонентів. Аналізуючи функції словосполучень, В.М. Телія зауважує, що вони, слугуючи семантико-синтаксичним посередником між словесними знаками і реченнями, стають тією „екологічною нішею”, де розхитуються первинні форми і функції лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій. Дослідниця констатує: „У силу проміжного характеру категорії сполучень слів у мові, поряд з базовими одиницями рівнів інтеграції — словом як автономною одиницею номінації і реченням, виникають і набувають того чи іншого статусу лексико-семантичні аномалії (ідіоми), а також такі словесні знаки, які виконують репрезентативну функцію тільки разом з іншим словом, котре відіграє семіологічну вирішальну роль у такій знаковій комбінації” (Телія 1981: 76). ЕС, по суті, і виступають тими „лексико-семантичними аномаліями”, в яких починається первинний зсув у значенні, тобто відбувається вже не складання смислів компонентів, а виникають нові смисли (Щерба 1974: 24). Ілюстрацією сказаному, наприклад, можуть служити прислівникові ЕС прийменниково-іменникового походження типу укр. *на відшибі, на відльоті, на відчепі*. Зазначені сполуки утворюються за продуктивними структурно-семантичними моделями „прийменник *на* + іменник”, проте роль компонентів цих сполук і загальне значення моделі відрізняється від змінюваних сполук. Іменники у складі таких ЕС переорієнтовані і специфіковані для вираження семантики прислівника. Причиною цьому стають особливості функціонування іменника, коли він реалізується у своїй вторинній, обставинній, функції, тобто у пункті зустрічі його

семантики з первинною формою (Курилович 1962: 250). На думку Р.П. Рогожникової, „повнозначне слово таких сполук не обов’язково втрачає повністю лексичне значення, а відбувається тільки деякий зсув у значенні, пов’язаний з використанням сполучення у певній функції” (Рогожникова 1977: 111). Спостерігається поступове згасання тих ознак повнозначного слова, які не можуть бути сумісними з його реальним граматичним значенням. Семантика сполук з новими функціональними ознаками регулюється встановленням інших синтагматичних і парадигматичних зв’язків. Стимулом розвитку нового значення слугує необхідність уточнення понятійно-логічних форм мовними засобами, вичленування з позамовного континуума нових означувальних. Отже, на структуру лексичного значення еквівалентів слова безпосередньо впливають як особливості їхнього функціонування, так і позамовні фактори. До останніх належать і ті, що підтримуються асоціативними зв’язками повнозначного компонента еквівалента слова з властивостями своєї первинної форми. Так, одиниці *до смерті, до болю, до нестями*, первинні форми повнозначних компонентів яких пов’язані з референціюванням у мові уявлень про афективні явища навколишнього світу, розвивають у своїй внутрішній формі спільну сему ‘дуже сильно’, тобто виявляється націленість на представлення афективних позамовних явищ адвербіалізованими мовними структурами.

Повнозначне слово зберігає у складі ЕС тісні зв’язки зі своєю первинною формою і вже опосередковано через останню зі своїм первинним денотатом. Внаслідок цього колишня ядерна семантика таких одиниць відсувається на периферію, а на місці центральної формується нова, яка стає конгломератом тієї, що впливає з функціональних властивостей словосполучки, взаємодії значень компонентів останньої, а також викликаної необхідністю вичленування позамовної дійсності. Утворене семантичне ядро ще не набуває свого дозрівання, воно певною мірою аморфне, постійно розхитується асоціативними зв’язками складників ЕС слова зі своїми первинними формами, у той час як лексичне значення слова характеризується чітко визначеною центральною семантикою, а нечіткість спостерігається тут тільки на периферії лексичного значення. Отже, певна подібність ознак лексичного значення ЕС і слова не знімає їхніх відмінностей. Загалом, значення ЕС формується інакше, ніж у слова, не власне у процесі членування навколишньої дійсності, а на підґрунті вже утворених у результаті пізнавальної діяльності мовних структур. Тому воно відрізняється від семантики слова ще й більшим ступенем абстрактності та складності.

Істотними виявляються розбіжності і в семантичній організації багатозначних ЕС і слова, коли для останніх полісемічність є звичним явищем, а ЕС здебільшого характеризуються однозначністю. Проте й формування

внутрішньої організації полісемічних ЕС суттєво відрізняється від того, як це відбувається у слів. Окремі значення ЕС переважно однорідні і рівноцінні, тому встановлення головного і вторинного подекуди неможливо здійснити, тоді як у складі слова спостерігається семантична похідність значень.

ЕС характеризуються певними спільними ознаками з фразеологічними одиницями мовних систем, що дає підстави дослідникам окремі класи ЕС відносити до фразеологічного складу. Очевидно, сприяють таким поглядам їхня графічна нарізнооформленість, відтворюваність та семантичний зсув повнозначних компонентів зазначених структур. Проте при віднесенні ЕС до фразеологічних одиниць не враховуються істотні розбіжності властивостей розгляданих мовних елементів. Нарізнооформленість фразеологізмів і ЕС, і справді, є їхньою спільною характеристикою, хоча витoki цієї ознаки є різними: генетичною основою фразеологізму є словосполучення (Шмелёв 1977; Алефіренко 1987) та складніші за нього синтаксичні утворення (Архангельский 1964; Кунин 1970; Скрипник 1973; Молотков 1977), а ЕС здебільшого походять від форм слів з розчленованою будовою типу *на рівних, без малого, для чого* та синтагматичних об'єднань неповнозначних слів: *то...то; чи...чи; чи ба*. Тому і відтворюваність ЕС та фразеологізмів різниться: у першому випадку відтворюються певні форми слова, що складаються з кількох графічно окремих компонентів, або синтагматично об'єднані неповнозначні слова, у другому — структури, котрі мають ознаки зовнішньої форми словосполук або складніших за них утворень.

Акцентологічні властивості ЕС та фразеологізмів теж характеризуються певними відмінностями. Фразеологізми, як правило, виявляються мінімально двонаголошеними, для ЕС — двонаголошеність є винятковою, вони, як і слова, переважно характеризуються одним наголосом. ЕС з трьома і більше наголосами, як це має місце у фразеологізмі, не фіксуються. Стосовно цієї ознаки фразеологізмам властива варіативність. Проте загалом фразеологізмам поряд зі стійкістю структури притаманні й інші види формального і лексичного варіювання, власне „діалектична єдність цих двох протилежних характеристик фразеологічних одиниць забезпечує і функціонування, і постійний розвиток фразеології” (Мокиєнко 1989: 10). Варіативність ЕС надзвичайно обмежена, передбачувана, оскільки здебільшого пов'язана з первинними формами, на базі яких утворюються розглядані одиниці. Так, ЕС, утворені від прийменниково-іменникових сполук, які характеризувалися варіативністю закінчень у певних відмінках, здатні зберігати такий вид варіювання: *скільки раз (разів), по полудню (полудні)* тощо. Отже, якщо варіювання фразеологічних одиниць сприяє „постійному розвитку фразеології”, то варіювання ЕС здебільшого свідчить про незакінчений характер їхнього формування і живі зв'язки з утвореннями, від яких вони походять.

На появу фразеологічної одиниці в мовній системі вказує додаткове лексичне значення у певних сполук відносно до прямого значення його компонентів. На думку О.І. Молоткова, „фразеологізм — це те чи інше переосмислення конкретного словосполучення або речення” (ФСРЯ 1978: 9). Переосмислення словосполуки пов’язане з набуванням нею ознаки експресивності, власне „образність та виразність словосполуки є «магнітом», який притягує до неї те додаткове лексичне значення, котре словосполуку перетворює у фразеологізм” (Чекман 1972: 67–68). В ЕС відбуваються тільки семантичні зрушення, певні зсуви значення, десемантизація повнозначних компонентів, а отже й ознаки експресивності їхній внутрішній організації не притаманні.

ЕС — об’єктивне явище мовної системи з конкретною формою вираження і реальним змістом. Проте, щоб сказати, які ознаки ЕС є визначальними, а які такими не стають, довелося дослідити ці мовні елементи, оскільки „лише після того, як ми виокремили якісь одиниці з ряду інших, можна було з’ясувати притаманні їм властивості” (Шмелёв 1977: 300). Отже, пропоноване дослідження присвячене виявленню закономірностей формування прислівникових еквівалентів слова української мови та комплексній і різнобічній характеристиці властивостей форми вираження і внутрішньої організації зазначених елементів.

Розділ I

Моделі прислівникових еквівалентів слова в українській мові

1. Принципи моделювання еквівалентів слова

Досвід досліджень одиниць різних мовних рівнів доводить, що для з'ясування місця і функцій певних елементів у мовній системі необхідно встановити ознаки цих одиниць, характер відношень між ними, можливі комбінації даних елементів у межах системи. При цьому наукова аргументованість висновків про властивості окремих класів одиниць передбачає залучення для аналізу, якщо не всього їхнього масиву, то максимальної кількості елементів, а також таких методів їхнього пізнання, які несуть у собі, з одного боку, суто науковий характер, з іншого — відповідають нагальним потребам сучасного життя.

Найреволюційнішим надбанням ХХ ст. стало втілення у людську діяльність автоматизованих систем, комп'ютерних технологій, відкриття різноманітних шляхів до створення штучного інтелекту, що викликало істотний поштовх у розвитку науки загалом і мовознавства зокрема (див. Широков 1997). У зв'язку з цим на передній план висунулися завдання вилучення з усіх можливих джерел інформації та способи її представлення для зручної обробки автоматизованими системами. У процесі комп'ютеризації людської діяльності лінгвістичним аспектам дослідження стало відводитися найвагоміше місце, оскільки „будь-які проблеми інформатики, штучного інтелекту пов'язані з цими аспектами” (ИЭВМ 1990: 9). Зокрема, підвищення ефективності використання автоматизованих систем перебувало і перебуває досі у прямій відповідності з розвитком структурної лінгвістики, яка прагне, на відміну від статичних описів класифікаційної лінгвістики, до побудови функціональних моделей мови і „як теорія моделей мови займає центральне місце в теоретичному мовознавстві, виступаючи ядром в ієрархії інших лінгвістичних дисциплін” (Засорина 1974: 291).

Вирішенню нагальних потреб уточнення вихідних уявлень про системні зв'язки у мові, поглибленню знань про її структурну організацію та

породжувальну міць сприяє упорядкування її елементів за допомогою моделей, які здатні наочно представляти мовні факти у такий спосіб, коли до мінімуму зводиться роль суб'єктивного фактора у дослідженні.

Репрезентація мовних одиниць за допомогою моделювання стала вагомим внеском у розвиток прикладних галузей мовознавства, проте „лінгвістичне моделювання... — не утилітарна проблема прикладного мовознавства, а найвищий етап у розвитку лінгвістики, вступ людства в добу лінгвістичної та інтелектуальної зрілості” (Денисов 1965: 147).

На матеріалі прислівникових ЕС розглянемо, як відбувається процес їхнього творення в сучасній українській мові. Спочатку зупинимося тільки на особливостях змін форми мовних одиниць у їхньому перетворенні в інший мовний знак. Виходячи з розуміння того, що мовний знак є такою сутністю, якій притаманне розгортання на лінії часу, а його елементи „йдуть один за одним, утворюючи низку” (Соссюр 1977: 103), моделювання прислівникових еквівалентів здійснюємо з урахуванням цієї властивості знака. Усвідомлення лінійного характеру існування останнього, на думку швейцарського вченого Ф. де Соссюра, сприяє як загалом „усього механізму мови” (Соссюр 1977: 103), так і особливостей творення окремих його елементів. Проте, як вважає дослідник, „все, у чому виражається такий стан мови, треба звести до теорії синтагм та асоціацій” (Соссюр 1977: 131). Проведене у такий спосіб дослідження наближає до з'ясування породжувальних дій механізму мови. Отже, творення моделей прислівникових еквівалентів здійснюємо у відповідності з діями механізму породження мови, які ще Ф. де Соссюр уявляв так: „Наша пам'ять зберігає в собі всі більш-менш складні типи синтагм, якого б роду і протяжності вони не були, і коли їх треба використати, ми вдаємося до асоціативних груп, щоб здійснити свій вибір” (Соссюр 1977: 162).

З аналізу форм вираження прислівникових еквівалентів починаємо вивчення їх властивостей, бо, як зауважує Н.Д. Арутюнова, неможливо провести „одночасний і паралельний опис системи форм вираження і системи змісту при моделюванні знакової системи мови” (Арутюнова 1969: 86). З цього приводу видатний німецький учений В. фон Гумбольдт відзначав, що „через опис форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким йде до вираження думки мова”, а коли вже такий шлях встановлено, то „ми забезпечуємо дослідженню усі подробиці, які при іншому підході легко недоглянути” (Гумбольдт 1984: 73).

Надання першочерговості описові форм вираження ЕС і відсунення опису змісту на другий план пояснюється тим, що у становленні форми вираження і завершується процес творення мовного знака. У. Чейф, наприклад, з цього приводу зауважує, що „перехід від значення до звука є поступовим процесом, в ході якого семантично направлені характеристики накопичуються” (Чейф 1975: 86), а останнє може привести до змін

у формі вираження. Французький учений А. Мартіне вважав, що семантичні процеси при творенні монему (мається на увазі мовна одиниця) із сполучення таких самих одиниць завершуються, коли ті, що говорять, „починають трактувати синтагму як монему, яку не можна розкласти” (МАРТИНЕ 1963: 552).

З цього можна зробити висновок, що перехід мовної одиниці в інший стан завершується, коли вона набуває іншої форми вираження. Отже, ідучи від зворотнього, простежуються процеси набуття мовними одиницями інших станів.

Моделі як ефективний інструмент „пізнання об’єкта дослідження” (АПРЕСЯН 1966: 79) дають можливість вивчати не тільки форму вираження ЕС, а й їх зміст. Термін модель використовується практично в усіх галузях наукових досліджень. Значну увагу його тлумаченню приділяли і мовознавці, що застосовували моделювання при вивченні одиниць різних рівнів мовної системи (ХОМСКИЙ 1962; ШАУМЯН 1965; БЛУМФИЛД 1968; БУЛЫГИНА 1977; СОБОЛЕВА 1980; МАМУДЯН 1985; КУДРЯВЦЕВА 1993). У пропонованій роботі під моделлю розуміється лінгвістично виведена структура граматичних конструкцій, яка відображає механізм породження мовою еквівалентів слова.

При спостереженні за синтагматичними властивостями прислівникових еквівалентів виявляється, що в процесі перетворення цих об’єднань в інший мовний знак встановлюються чітко окреслені закономірності. Будування моделей здійснюється з їх урахуванням. В одну модель об’єднуються структури зі спільним початковим компонентом, під яким розуміємо елемент конструкції ЕС, від якого починається її синтагматичне розгортання, та спільними граматичними параметрами компонентів розгортання структур. Побудовані у такий спосіб моделі відбивають як синтагматичні, так і парадигматичні зв’язки елементів ЕС, відображаючи тим самим механізм творення зазначених одиниць мовною системою, коли „координація у просторі сприяє створенню асоціативних координацій, які у свою чергу виявляються необхідними для виокремлення складових частин синтагми” (СОССЮР 1977: 161).

Найпростіша структура ЕС складається з двох компонентів — початкового та компонента розгортання. Такі конструкції утворено від прислівникових еквівалентів, лексико-граматичні параметри складників яких не збігаються з будь-якими іншими досліджуваними ЕС. Ці моделі назвемо базовими. Наприклад, прийменник *на* лише в одному випадку в процесі творення прислівникових еквівалентів синтагматично об’єднується з іменником *Ш* відміни місцевого відмінка однини. Тому від ЕС *на віддалі* утворено двокомпонентну (базову) модель *на* → *віддалі*. Той самий прийменник здатен об’єднуватися в складніші синтагматичні структури типу *на перший погляд*, в яких відбувається ланцюгове нанизування компонентів за

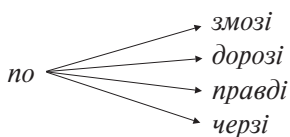
схемою $1 \rightarrow 2 \rightarrow 3$. Моделі, утворені від ЕС зазначеної структури, назовемо трикомпонентними моделями з ланцюговим нанизуванням. У синтагматичних об'єднаннях безпосередньо зв'язаних складників розрізняємо I, II, III і т. д. кроки розгортання ЕС і, відповідно, компоненти I-го, II-го, III-го кроку розгортання ЕС. Так, наприклад, ЕС *на перший погляд* має структуру, що складається з початкового компонента *на*, синтагматичного зв'язку між *на* і компонентом I-го кроку розгортання *перший*, який за допомогою II-го кроку синтагматичного зв'язку об'єднується з компонентом *погляд*:

*Настрій головнокомандувача [Врангеля] остаточно був зіпсований незначним **на перший погляд** інцидентом.*

(О. Гончар)

Урахування послідовності кроків та їхнього кількісного складу в розгортанні структур ЕС є, з одного боку, відображенням дії мовного механізму при породженні зазначених елементів, з іншого — сприяє розробленню алгоритмів для автоматизованих систем, здатних вирішувати завдання будь-якої складності, якщо у схемі їхнього виконання передбачено виконання елементарних операцій (кроків) і переходів від кроку до кроку.

Крім базових та моделей з ланцюговим розгортанням структури, від досліджуваних ЕС утворюються моделі з віялоподібним розщепленням. До таких структур, наприклад, належить п'ятикомпонентна модель, до складу якої внесені прислівникові еквіваленти. Властивостями останніх виявляється спільний початковий компонент — прийменник *по* та спільні граматичні характеристики компонентів розгортання, що характеризуються показниками іменників жіночого роду місцевого відмінка. Модель має вигляд:

Тобто це п'ятикомпонентна з чотирикомпонентним розщепленням на 1 кроці формування модель відкритої структури. Пор. реалізацію її складників у реченнях:

*Мисливці **по черзі** вартували вовків.*

(М. Трублаїні)

*Якщо Ви не можете взятися за це діло, то може б пораяли мені кого такого, хто б заплатив мені за всі книжки, хоч не зразу, а **по змозі**.*

(П. Мирний)

*Посестро, голос твій мене лякає. Скажи **по правді**. Мій Трістан умер?*

(Л. Українка)

*Як пошле мені Господь милостивий волю, хіба що **по дорозі** заїду в Чорноморію.*

(Т. Шевченко)

Якщо прислівникові еквіваленти мають спільний компонент згортання структури і відмінні початкові компоненти, вони об'єднуються в моделі закритої структури. Так, на базі ЕС *поки що* і *тільки що* утворено три-компонентну модель закритої структури:

Пор. ці ЕС у реченнях:

***Поки що** він за все йому пробачав і стосунки між ними були якнайкращі.*

(Г. Тютюнник)

***Я тільки що** знов прочитала Ваш дужий, неначе у крицю закований, Міцно узброєний віри.*

(Л. Українка)

Наведені типи зв'язків — ланцюгове розгортання та віялоподібне розщеплення — виявилися універсальними для ЕС як синтагматичних структур. Вони будуть зустрічатися і в шести., — двадятикомпонентних моделях ЕС.

Ступінь тяжіння прислівникових еквівалентів до власне прислівників, а також структура їхньої внутрішньої форми та стилістична забарвленість враховуються при розташуванні компонентів розщеплення моделей. Визначення ступеня тяжіння ЕС до прислівника пов'язане з тим, чи стали ЕС власне прислівниками, чи є тільки стійкими сполученнями, що набули обставинних функцій. У лінгвістиці такі елементи звичайно називають аналогами прислівника. Отже, якщо досліджувана нами одиниця є прислівником, то її компонент розщеплення займає першу (верхню) позицію у структурі моделі, якщо ЕС — аналог прислівника, то його компонент буде наступним після власне прислівникового.

Досліджувані ЕС бувають одно- і багатозначними. При описі поняття семантичної наповненості на цьому етапі дослідження обмежимося тільки вказівкою на кількість лексичних значень ЕС. Тому при формуванні моделей компоненти розташовуються по спадній — від багатозначних до однозначних.

Хоча ЕС у своїй більшості є стилістично нейтральними, певна їхня кількість має стилістичну забарвленість. Ця особливість теж враховується при упорядкуванні компонентів ЕС в моделі: на першій позиції міститься компонент стилістично нейтрального ЕС, далі – з ремаркою книжний або високий і, нарешті, – ЕС, що має ознаки розмовного чи просторічного.

При моделюванні прислівникових ЕС виявилось, що в колі цього класу одиниць поширені варіантні утворення. Під варіантами ЕС розуміються такі модифікації одного або більше компонентів, які не привносять змін у лексичне значення відповідної мовної одиниці в цілому. Безперечно, варіантні форми ускладнюють упорядкування одиниць. Про це неодноразово йшлося у науковій мовознавчій літературі, бо з такою проблемою часто стикалися вчені, вирішуючи завдання класифікацій одиниць різних рівнів мови. Слушним є практичний підхід до розв'язування задачі, який запропонував О.О. Залізник стосовно типових коливань форм, де один з варіантів доцільно визнати головним. Тоді у формальній частині опису стає можливим зосереджуватися тільки на ньому (Залізник 1967: 110). Головний і неголовний варіанти компонентів структури ЕС при записі їхніх моделей розрізняються тим, що неголовні подаються в дужках. Головною формою вважатимемо стилістично нейтральну або поширенішу у вживанні.

Залежно від характеру формальної модифікації ЕС фіксуються такі типи варіантів: фонетичні, словотвірні та морфологічні. З-поміж фонетичних, у свою чергу, виділяємо акцентні та фонематичні. Акцентні варіанти різняться між собою тільки позицією у складі ЕС наголошеного складу, наприклад, *в цілому* та *в ціло́му*. У фонетичних варіантах одні з компонентів ЕС можуть перетворюватися у складові структури, наприклад, прийменник *з*, що має варіанти *зі* та *із*. Пор.: *із сторони* та *зі сторони*. Фонематично можуть варіювати й інші компоненти слів. Так, наприклад, у сполученні *сперш усього* один компонент (пор. *сперш* та *спершу*) елізується (під елізією у цьому випадку розуміється морфонологічне явище), а в іншому складнику цього ж ЕС відбувається чергування початкового приголосного з голосним.

Стосовно словотвірних варіантів ЕС, то в них спостерігається префіксальне (*на придачу*, *на додачу*) та суфіксальне (*в позику*, *в позичку*) варіювання повнозначного компонента.

У формах типу *скільки раз* та *скільки разів* фіксується морфологічне варіювання закінчень компонента розгортання структури ЕС. У досліджуваному матеріалі подекуди спостерігаються коливання граматичних показників форм роду (*без ліку* та *без лічби*), а також числа (*з усієї сили* та *з усіх сил*). За умови стилістичної нейтральності головним у парі з граматичними показниками чоловічого та жіночого родів вважатимемо той, що має

показники чоловічого роду, а в парі з показниками однини та множини той, котрий має ознаки однини.

Найпростішим типом моделей ЕС є базові. Вони складаються з одного початкового компонента та одного компонента розгортання. Це єдиний тип моделей, структура яких дорівнює структурі відповідних ЕС. З метою узагальнення часткових моделей до кожної з них подаємо систему літерних символів, що відповідають латинським назвам частин мови та їхніх форм у непрямих відмінках.

2. Базові моделі ЕС в українській мові

Прислівникові ЕС української мови формують різного роду моделі. Найпростішими з них є базові (23 одиниці). З них прийменниково-іменникові сполучення представляють сім моделей, в яких початковими компонентами виявляються прийменники *до, за, над, про, на, з-під, з-за*. Кожен з них вимагає після себе іменника з певними граматичними показниками. Так, прийменник *до* потребує іменника у родовому відмінку множини при утворенні базової моделі *до сліз* (схема Праер – N_{2pl}): *До сліз боляче стало за батька* (М. Коцюбинський). Прийменник *за* при утворенні базової моделі *за* → *північ* об'єднується синтагматичним зв'язком з іменником жіночого роду у знахідному відмінку однини III відміни (схема Праер – N_{4fs}):

Було вже далеко за північ.

(О. Донченко)

Такої самої граматичної форми іменника, але I відміни, вимагає і прийменник *над (понад)*, утворюючи модель, що відповідає попередній схемі, *над (понад)* → *міру*:

Додому вже запізно прийшла печальна Іра. Їй начальник грізний роботи дав над міру.

(В. Сосюра)

Як і у двох попередніх, в моделі *про* → *запас* компонент розгортання – іменник *запас* має форму знахідного відмінка однини, але чоловічого роду (схема Праер – N_{4ms}):

Він за два дні міняє три личини та ще й четверту має про запас.
(Л. Костенко)

Загалом компоненти розгортання в базових прийменниково-іменникових конструкціях мають граматичні показники різних непрямих відмінків. Так, у моделі *на* → *віддалі* (*віддаленні*) компонентом розгортання є іменник жіночого або середнього роду однини місцевого відмінка (схема $\text{P}_{\text{гаер}} - \text{N}_{6\text{f}(\text{n})\text{s}}$):

*Тепер обличчя обох були **на віддаленні** якихось три чверті метра.*
(І. Ле)

Зазначений ЕС може функціонувати в контексті в одній із своїх варіантних форм *на віддалі* або *на віддаленні*, де перша виявляється головною, що і відбито у графічному зображенні цієї моделі, коли неголовний варіант зображено в дужках.

У двох базових моделях початковими компонентами виступають складні прийменники, які керують іменниками родового відмінка: *з-під*, *з-за* — *з-під пахви*, *з-за кордону*.

Прийменниково-займенникових базових моделей у досліджуваному матеріалі чотири. Їхніми початковими компонентами виявляються прийменники *для*, *над* (*понад*), *між*, *з*, а граматично залежні компоненти розгортання теж, як і у прийменниково-іменникових конструкціях, вживаються в різних відмінкових формах. Так, прийменник *для* вимагає форми родового відмінка, утворюючи базову модель *для* → *чого* (схема $\text{P}_{\text{гаер}} - \text{Pron}_2$):

*Та **для чого** не можна (можна)? Тільки кажи, усе зроблю.*
(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

Займенник *усе* в конструкції *над* (*понад*) *усе* (схема $\text{P}_{\text{гаер}} - \text{Pron}_4$) виступає у формі знахідного відмінка:

*Несміливо поглянув (Шовкун) **над усе** старшого лейтенанта, якого, видно, любив **над усе**.*
(О. Гончар)

Прийменник *між* (*межи*) об'єднується із займенником *іншим* у формі орудного відмінка, утворюючи модель *між* (*межи*) → *іншим* (схема $\text{P}_{\text{гаер}} - \text{Pron}_5$):

*Крім троянців, що виділялися своїм високим ростом і децю уповільненою мовою, сказаною ніби **між іншим** лінкуватою фразою, були приземкуваті, шустрі і говірки манилівці.*

(Г. Тютюнник)

Зазначена конструкція може функціонувати не тільки як прислівник, а й як вставне слово:

*— **Між іншим**, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою?*

(О. Гончар)

У базовій моделі $з \rightarrow \text{чимось}$ (чимсь) компонент розгортання теж має форму орудного відмінка (схема Праер — Pron_5). Ця прислівникова модель ЕС у сучасній українській мові паралельно співіснує з вільним сполученням відповідних слів — $з \text{ чимось}$. Пор., уживання в реченнях прислівникового ЕС $з \text{ чимось}$ та вільного сполучення прийменника і займенника $з \text{ чимось}$:

*До моста тридцять **з чимось** кілометрів.*

(Розм.)

*Плац був порожній, мертвий, тільки з боків його стояли ряди крамниць **з чимось** червоним на дверях... із стільчиком коло входу і з неодмінною калюжою біля кожної, повної черепків, лушпайок та сміття.*

(В. Винниченко)

Окрім прийменниково-іменникових та прийменниково-займенникових базових моделей, у досліджуваному матеріалі виявлено по одній прийменниково-прикметниковій, прийменниково-числівниковій та прийменниково-прислівниковій моделі. Їхнє графічне зображення відповідно має такий вигляд: $на \rightarrow \text{рівних}$ (схема Праер — Adj_{pl}), $по \rightarrow \text{одному}$ (схема Праер — Num_{6sn}), $на \rightarrow \text{сьогодні}$ (схема Праер — Adv).

Сім базових моделей мають початковим компонентом прислівник. Початковий прислівник *де*, об'єднуючись за допомогою синтагматичного зв'язку з дієсловом *хочеш* (*хоче*), утворює структуру $де \rightarrow \text{хочеш}$ (*хоче*) (схема $\text{Adv} - \text{V}_{2s}$):

*Попросили таки старого Самуїла, щоб він, **де хоче**, там і взяв, А дав би їм, старий, царя.*

(Т. Шевченко)

В контексті ЕС можуть набувати препозитивного та постпозитивного інкорпорування. Якщо в мовленнєвому потоці ЕС об'єднуються за допомогою синтагматичного зв'язку з мовною одиницею, що перебуває

перед ним, то говоримо про препозитивне інкорпорування ЕС, якщо ж мовний елемент, що об'єднується з ЕС, міститься після нього, то відповідно визначаємо постпозитивне інкорпорування. Так, ЕС *де хочеш* у мовленнєвому потоці може об'єднуватися зі сполучником *та*, утворюючи структуру з препозитивним інкорпоруванням, що має вигляд *та де хочеш*. Прикладом структури з постпозитивним інкорпоруванням може бути ЕС *на довершення*, який здатен об'єднуватися з елементом *всього*, результатом чого стає утворення *на довершення всього*:

На довершення всього, як грім серед ясного неба виявилось, що Неля задумала постригтися в монашки.

(І. Вільде)

Двічі початковим компонентом у прислівникових базових моделях виявляється слово *мало*. В одному випадку прислівник *мало* взаємодіє із займенником, результатом чого є творення ЕС *мало що* (схема Adv – Pron₄):

– Ет, дурниці! Мало що люди плещуть! – Замфір махнув рукою.

(М. Коцюбинський)

Компонент розгортання моделі цієї структури займенник у знахідному відмінку *що*, який може набувати в контексті форму родового відмінка. Ця особливість зазначеної одиниці відбита в записі моделі: *мало* → *що (чого)*. В іншому випадку за допомогою слова *мало* твориться прислівниково-прислівникова конструкція, модель якої має вигляд *мало* → *де* (схема Adv – Adv):

Удовина хата край села... з маленькими більмуватими віконечками – стара й ветха. Таких уже мало де є, хіба що в старих степових хуторах.

(А. Головка)

У моделі *як* → *слід* початковим компонентом виступає прислівник, а компонентом розгортання присудкове слово (Adv – V):

Поховали громадою [козака та дівчину] як слід по закону.

(Т. Шевченко)

Структур з компонентами розгортання такого характеру у досліджуваному матеріалі більше не фіксується. Прислівник *як*, що є початковим компонентом наведеної моделі, в наступній вже виявляється компонентом розгортання – *ач* → *як* (схема Pс – Adv):

— Та який вінок сплела. **Ач як** гарно їй у віночку! — додала Христя, зиркнувши на Одарочку.

(П. Мирний)

Початковий компонент у зазначеній моделі — частка, як і у двох наступних базових моделях: *ані (ні) → разу* (схема $Pc - N_{2ms}$), *чи → мало* (схема $Pc - Adv$).

Початковим компонентом у базових моделях можуть виявлятися і займенники *хто, нічого, чого, таким*, утворюючи моделі *хто → куди* (схема $Pron1 - Adv$), *чого → ради* (схема $Pron_2 - Praep$), *нічого → собі* (схема $Pron_2 - Pron3$), *таким → робом* (схема $Pron_{5ms} - N_{5ms}$). Прислівниковий еквівалент останньої моделі є застарілою формою в сучасній українській мові, але у творах письменників ХІХ століття був досить поширений і функціонував як аналог прислівника або вставне слово. Пор.:

*Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що **таким робом** роздроблюються їх (громадські) сили, ослаблюється громада.*

(І. Франко)

*Якийсь гурт молоді ходить між яток і співає... **Таким робом**, окрім сидячих і стоячих, є ще ходячі хори.*

(М. Коцюбинський)

З компонентом розгортання *раз* фіксується базова модель *перший → раз* (схема $Num_{1ms} - N_{1ms}$). Цей самий елемент як компонент розгортання досить поширений і серед іншого типу моделей, про що буде йтися далі.

3. Багатокомпонентні моделі ЕС з віялоподібним розщепленням на I кроці формування структури

Як свідчить матеріал, складники базових моделей досить різноманітні з погляду їхньої граматичної належності і форми вираження. Ці спостереження правомірні і щодо елементів багатокомпонентних моделей ЕС з розщепленням на I кроці, зокрема трикомпонентних з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування структури, яких утворено 20. Найпоширенішими серед них є прийменниково-іменникові конструкції. Початковими компонентами трикомпонентних моделей виявляються прийменники, що входять до складу базових моделей, і такі, які не є їхніми складниками. Так, трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням мають початковий $v(y)$, з яким у досліджуваному матеріалі не фіксуються базові моделі. Компонентами ж розщеплення трикомпонентних моделей виявляються іменники жіночого та середнього роду у знахідному або місцевому відмінках. Зокрема, в моделі

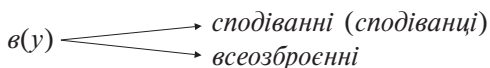

компонентами розщеплення є іменники жіночого роду однини знахідного відмінка (схема Праер — N_{4fs}):

І чомусь у відповідь не получилось (вийшло) ні сміху, ні жарту.

(В. Собко)

А в моделі

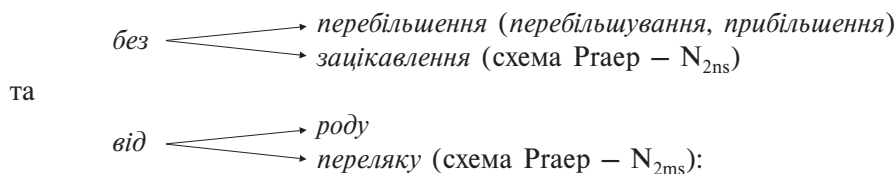

іменник жіночого роду виявляється неосновним варіантом; основним виступає компонент розщеплення у формі іменника середнього роду місцевого відмінка однини (схема Praep – N6ns):

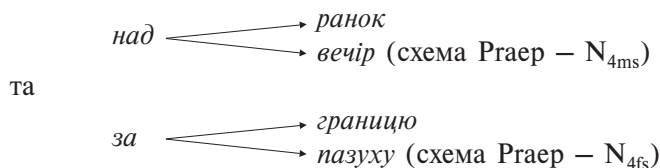
До Одеси – в сподіванні податися за кордон – з'їхалися наймогутніші петроградські банкіри...

(Ю. Смолич)

У моделях з початковими *без, від од, до*, з-за компоненти розщеплення виражені іменниками чоловічого та середнього роду в родовому відмінку. Наприклад,

У моделях:

семантично наповнені компоненти виявляються іменниками, відповідно, чоловічого та жіночого роду знахідного відмінка однини. Компонент *пазуху* в іншій своїй граматичній формі, тобто в орудному відмінку, входить до складу ще однієї трикомпонентної моделі з двокомпонентним розщепленням на І кроці формування структури (схема Praep – N5fs):

Пор. вживання ЕС із зазначеним елементом в таких реченнях:

Бувало, назбирає яблук та й несе їх за пазухою додому.

(Розм.)

Атиш віддав отаманові шапку, сховав хреста за пазуху і вклав у піхви ятаган.

(В. Шевчук)

Ще дві прийменниково-іменникові моделі мають початковим компонентом прийменник *по*, який вимагає від іменників місцевого відмінка однини та множини. У моделі:

(схема Праер — N_{6s}) компонентами розщеплення є іменники у формі множини:

По ночах йому не спалося.

(М. Коцюбинський)

Компонентами розщеплення моделі

виявляються іменники середнього роду однини (схема Праер — N_{6ns}):

Гейне сказав, і по праву сказав, ще й другі слова, яких я не важуся сказати.

(Л. Українка)

[Кукса:]

— Знаєте, живемо по сусідству: не можна, щоб інколи не посварились.

(М. Кропивницький)

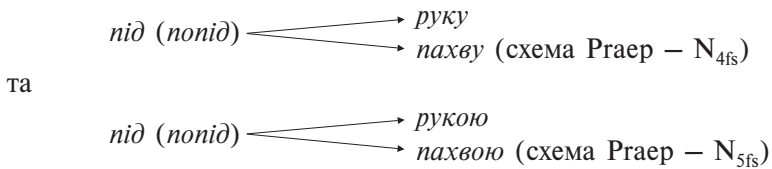
Трикомпонентні з двокомпонентним розщепленням на I кроці формування моделі здатні об'єднуватися в опозиційні пари. Опозиційними парами моделей будемо вважати такі, що мають один і той самий початковий компонент, тотожний склад компонентів розщеплення чи розгортання, що відрізняються тільки однією граматичною ознакою, яку назвемо диференційною, при наявності збігу решти граматичних ознак, які вважатимемо інтегративними. Опозиційною парою можна вважати і таку, що має тотожні компоненти розщеплення чи розгортання, але відмінні початкові компоненти.

Теорія опозицій детально розроблена у фонетиці. Їй, як відомо, присвячено праці М.С. Трубецького, Р. Якобсона, М.В. Панова та багатьох

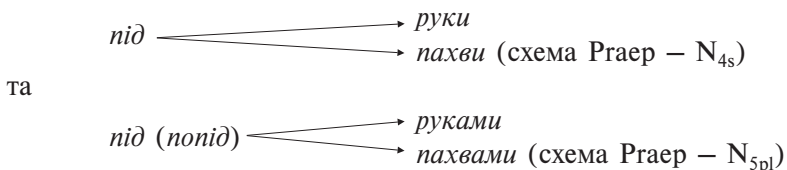
інших мовознавців. Пізніше теорію опозицій застосовували і дослідники інших структурних ярусів або під'ярусів системи мови. Зокрема, до опозиційної теорії лінгвісти почали активно звертатися з розвитком семасіології, коли при розгляді внутрішньої організації слова виявлялися спільні та відмінні елементи в різних окремих одиницях (Лакофф 1995: Кузнецова 1989 та ін.).

Оскільки наявність опозиційних утворень є ознакою системності мови, то і дослідницькі інтереси цього спрямування зовсім зрозумілі. Відношення протиставлення пронизує весь комплекс прислівникових еквівалентів, власне, на врахуванні спільних і відмінних граматичних показників складників досліджуваних одиниць і будуються їхні моделі. Проте створені моделі теж демонструють наявність спільних і відмінних рис, у зв'язку з чим можна говорити про появу опозиційних ознак вже між ними, але не як між одиницями системи мови, а як між принципами їхнього творення.

Отже, опозиційною парою виявляються моделі типу:

Диференційна ознака в них формується на базі категорії відмінка. Компоненти розщеплення в одному випадку є іменниками у знахідному відмінку, в іншому — в орудному. Інтегративні ознаки — показники категорії роду та числа. Ще дві трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням утворюють опозиційну пару, диференційною ознакою якої є граматичні показники категорії відмінка:

Крім того, модель

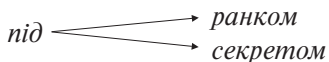

Ця пара формується на підставі диференційної ознаки граматичних показників категорії числа, як і опозиція

Додамо, що ЕС *під пахву*, *під пахвою*, *під пахви* та *під пахвами* мають по два орфоепічних варіанти, і всі вони є нормативними. Так, ЕС *під пахву* в мовленнєвому потоці може функціонувати з окситонним і парокситонним наголосом, ЕС *під пахвою* та *під пахвами* має парокситонний і пропаракситонний наголос.

З цими моделями категорією відмінка об'єднується ще одна, компоненти розщеплення якої мають показники чоловічого роду однини і початковий прийменник *під*:

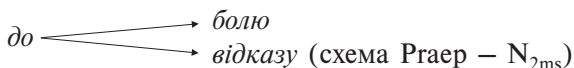

ЕС цієї моделі однозначні та стилістично нейтральні одиниці:

– *Що тобі привезти, дитиночко моя, на ялинку? Скажи мені **під секретом** на вушко.*

(М. Коцюбинський)

Два ЕС, один з яких стилістично нейтральний, а інший має маркер *технічне*, увійшли до трикомпонентної моделі з початковим *до*:

Пор. вживання вузькоспеціального ЕС *до відказу* у такому реченні:

*Приводні nasi до верстатів то слабули, як пущені віжки, то натягувалися **до відказу**.*

(О. Бойченко)

Серед трикомпонентних моделей з двокомпонентним розщепленням виявлено одну прийменниково-займенникову конструкцію (схема Праер – Pron_{6s}):

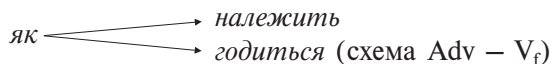

Займенники цієї моделі мають форму місцевого відмінка:

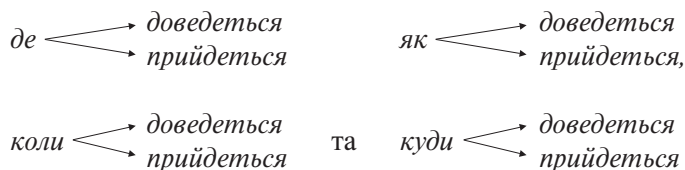
*Микита поблажливо всміхався, але свої думки тримав **при собі**.*

(І. Ле)

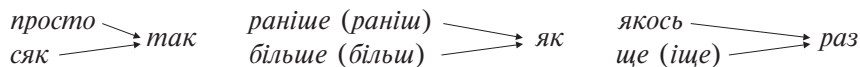
Прислівникові трикомпонентні моделі з двокомпонентним розщепленням на 1 кроці формування можуть мати відкриту і закриту структуру. Одна — прислівниково-дієслівна модель — відкритої структури:

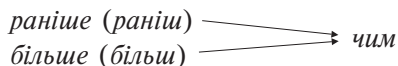
Ще чотири прислівниково-дієслівні моделі відкритої структури вступають між собою в опозиційні відношення, де інтегративними елементами виявляються компоненти розщеплення, а диференційними — початкові компоненти. Вони утворені за схемою Adv – V_f:

Їхні інтегративні ознаки ґрунтуються на тотожності компонентів розщеплення, диференційні — на відмінності початкових компонентів. Інші прислівникові моделі — закритої структури. З них три прислівниково-прислівникових моделі (схема Adv – Adv):

одна модель із займенниковим компонентом згорання (схема Adv_{com} – Pron₅):

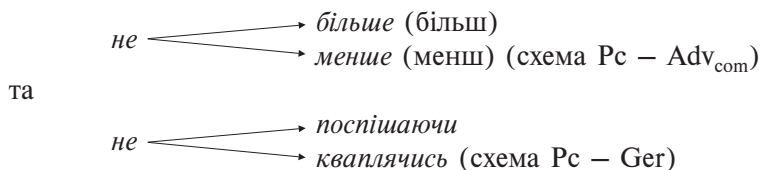
й одна модель, компонентом згорання якої є частка (схема Adv – Pc):

Початковий компонент *трохи* може інкорпороватися постпозитивним елементом *чи*. У цьому випадку ЕС, що є одним із складників зазначеної моделі, буде мати вигляд *трохи чи не*:

Трохи чи не до світа гуляли [на заручинах] Василя та Марусі.
(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

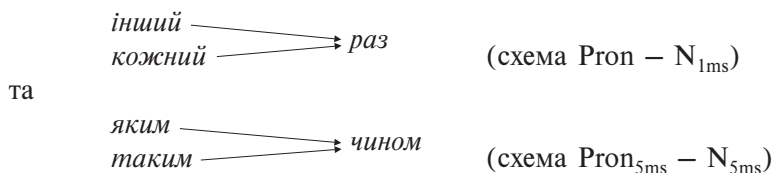
Частка, що в наведеній моделі виступає як компонент згортання, в наступних двох виявляється початковим компонентом:

Один з ЕС, що входить до складу першої моделі, може мати постпозитивне інкорпорування і набувати вигляду *не більш як*:

Коли це на Січ, де під той час було тільки 20 гармат та не більш як 10.000 Січовиків, насунуло і облягло з усіх боків, якраз на зелені свята (4 липня 1775 року), величезне московське військо.
(М. Аркас)

Початковим компонентом у зазначеному типі моделей може бути займенник, числівник та прикметник. Такі моделі — закритої структури, компонентом згортання у них завжди виявляється іменник. Отже, дві займенниково-іменникові моделі:

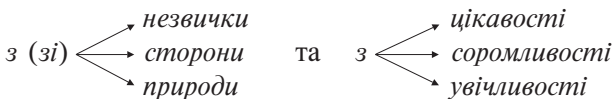
Звичайно, остання модель має схему своєї будови дещо нетипову для сучасної української мови при творенні ЕС. Про її складники ЕС *таким чином* та *яким чином* неодноразово йшлося в науковій та методичній літературі. Зазначені одиниці вважаються російськими кальками. Проте дослідження староукраїнських пам'яток засвідчують, що подібні форми саме тут набули свого широкого вживання, навіть більш помітну, „ніж у давньоруських пам'ятках тенденцію до адвербіалізації одиничних форм іменника в орудному способу дії і вживання в цій функції сполучення іменника з прикметником. Значення способу дії передавалося формою орудного слів *способ, обичай, чин* у сполученні з займенниками *який, такий* (таким способом, яким чином, таким обичаєм), або з прикметником”

(Плющ 1978: 30). Отже, говорити про належність елементів *таким чином*, *яким чином* до російських кальок немає підстав. До того ж, ці сполучення регулярно вживаються майстрами художнього слова, тому просто не звертати уваги на їхнє функціонування виявляється неможливим. У творах О. Довженка, наприклад, сполучення *таким чином* функціонує і як прислівник, і як вставне слово. Пор.:

*Роздягнутий по пояс, він стояв у садку в медсанбаті перед сестрою й, піднявши руки на голову, поволі повертався, вмотуючись **таким чином** в бинт.*

Таким чином, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчатися по-новому.

Так само, як і трикомпонентні, чотирикомпонентні моделі бувають відкритої і закритої структури. Всі прийменниково-іменникові чотирикомпонентні моделі у досліджуваному матеріалі відкритої структури. Початковим компонентом у них виявляються прийменники *без*, *з* (*зі*), *за*, *на*, *під*, які вимагають після себе іменників з різними граматичними показниками. Так, прийменник *з* (*із*) об'єднується синтагматичним зв'язком з іменниками жіночого роду однини у формі родового відмінка. У зв'язку з належністю іменників до різних відмін, I та III, відповідно, утворені і різні моделі на базі цих ЕС (схема Праер – N_{2fs}):

Пор.:

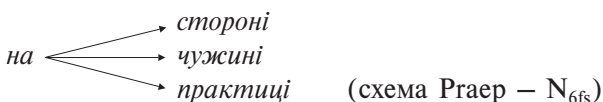
*Тоді в мене було щастя... тепер вже ні об чім мені просити дома, нічого сподіватися **з сторони**.*

(М. Вовчок)

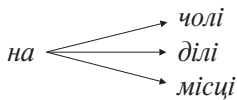
*У кімнаті було темно, і **з незвички** він нічого не міг розгледіти.*

(Розм.)

Дві чотирикомпонентні моделі з трикомпонентним розщепленням мають початковим компонентом прийменник *на*, що вимагає від іменників місцевого відмінка однини жіночого роду, — модель

або середнього роду – модель зі схемою Праер – N_{6ns} :

Прислівниковий ЕС *на стороні*, який входить до складу першої моделі з прийменником *на*, відрізняється від омонімічного ЕС, що функціонує в сучасній українській мові як прийменник. Це виявляється при з'ясуванні їхніх синтаксичних функцій. Пор. вживання зазначених одиниць у таких реченнях:

Господар [Павло] був добрий такий, (...) що й на стороні його всяке знало.

(М. Вовчок)

Закон був на стороні потерпілого.

(Розм.)

Прислівниковий ЕС *на місці* теж функціонує поряд з вільним омонімічним сполученням прийменника та іменника. Про належність до різного рівня одиниць зазначених омонімічних утворень теж свідчать їхні синтаксичні властивості. Пор.:

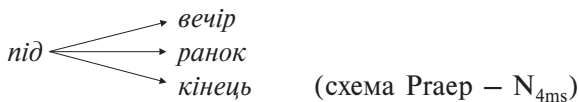
Дарка збирала малину панам (...) ну, то вже, певне, й собі брала якийсь відсоток натурою на місці.

(Л. Українка)

У горах на місці катастрофи зібралося багато журналістів.

(Розм.)

Чотирикомпонентна модель з трикомпонентним розщепленням

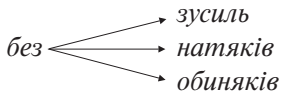

має спільні компоненти розщеплення з трикомпонентною моделлю, що відповідає такій самій схемі:

але відрізняється від неї початковим компонентом, а також має на один компонент розщеплення більше, що й відбито в записі моделі. ЕС чотирикомпонентної моделі *під кінець* функціонує в системі мови паралельно з омонімічним сполученням вільних слів.

Модель:

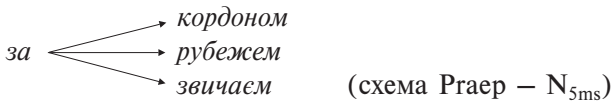
відповідає схемі Праер – N_{2pl} .

З ЕС, що входять до її складу, тільки *без обиняків* функціонує зі стилістичною ознакою розмовності:

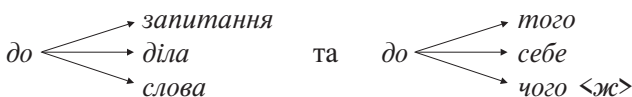
Вона без всякого обману і щиро без обиняків Робила грішним добру шану – Ремнями драла мов биків.

(І. Котляревський)

Початковий компонент *за* зафіксований тільки в одній чотирикомпонентній моделі, вимагаючи від іменників орудного відмінка:

З початковим прийменником *до*, що в сучасній українській мові потребує після себе тільки форм родового відмінка, утворено дві моделі: одна – прийменниково-іменникова (схема Праер – N_{2ns}), інша – прийменниково-займенникова (схема Праер – $Pron_2$):

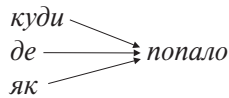

Два ЕС, що входять до складу останньої моделі, *до того* та *до себе*, мають по 2 значення, ЕС *до чого <ж>* – одне. Останньому властиве постпозитивне інкорпорування часткою *ж* або одночасно частками *ж* та *і*:

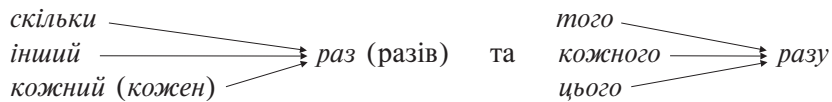
Артемові наче гора зсунулась з пліч. Усміхнувся щасливий та мерцій до галушок, що за цей час уже й вихолонули. Дарма, до чого ж і смачні!

(А. Головка)

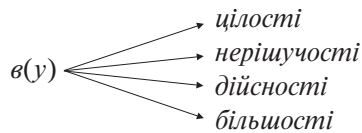
Більшість прийменниково-іменникових чотирикомпонентних моделей у досліджуваному матеріалі є закритої структури. Це прислівниково-дієслівна модель зі схемою Adv – V_{3s}:

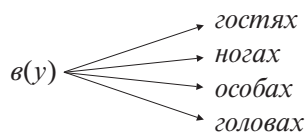
та дві займенниково-іменникові моделі відповідно зі схемами Pron – N_{2pl}, Pron – N_{2ms}:

З восьми п'ятикомпонентних з чотирикомпонентним розщепленням моделей шість прийменниково-іменникових, у кожній з яких різні граматичні ознаки компонентів розщеплення. Так, прийменник *в(y)* є початковим у двох моделях. У одній – компонентами розщеплення виявляються іменники жіночого роду місцевого відмінка однини (схема Praep – N_{6fs}):

а в іншій – іменники у місцевому відмінку множини (схема Praep – N_{6pl})

Якщо компоненти розщеплення першої моделі походять від іменників, що були утворені за допомогою суфікса *-ість*, який у сучасній українській мові має значення абстрактності, то компоненти другої моделі відбивають той факт, що ЕС утворені об'єднанням прийменника та непохідного іменника. ЕС *в головах*, який є одним із складників цієї моделі, функціонує в сучасній українській мові зі стилістичною ознакою *розмовності*. До того ж, місце наголосу цієї одиниці ставиться в залежності від його значення. Так, з наголосом *в головах* ЕС функціонує в реченні:

*Посадили над козаком явір та ялину, А в **головах** у дівчини Червону калину.*

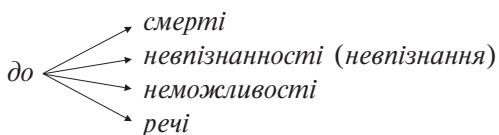
(Т. Шевченко)

З наголосом в *го́ловах* або в *голова́х* зазначений прислівниковий еквівалент може використовуватися в такому реченні:

*В печері по один бік стіною лежала купа сухого жовтого листу: то була Кривоносова постіль. **В головах** замість подушки лежало зв'язане дрантя.*

(І. Н.-Левицький)

П'ятикомпонентна з чотирикомпонентним розщепленням модель

(схема Праер – N_{2fs})

має початковим компонентом прийменник *до*, компонентами розщеплення — іменники жіночого роду однини родового відмінка. До складу цієї моделі теж, як і попередньої, входить ЕС, що має варіантні форми своєї структури. Тільки на відміну від попередніх, варіанти ЕС *до невідання* та *до невіданності* є граматичними, з яких неголовний має показники іменника середнього роду:

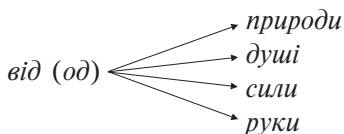
*Як все навколо змінилося **до невіданності**.*

(Я. Качура)

*Змінився Максим **до невідання** навіть зовні. Схуд, витягся вгору, роздався в плечах.*

(В. Козаченко)

Модель:

(схема Праер – N_{2fs})

утворена на базі ЕС, що функціонують у сучасній українській мові як однозначні, стилістично нейтральні одиниці, які співіснують з омонімічними структурами вільних сполучень слів. Пор.:

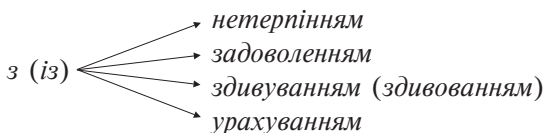
Сенченко невдоволено глянув на списаний від руки аркуш.

(П. Автомонов)

М'яч відскочив від руки захисника.

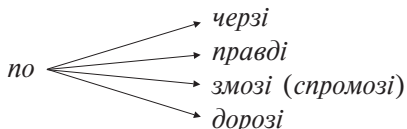
(Розм.)

Однозначними та стилістично нейтральними виявляються й ЕС, що входять до складу моделі зі схемою Праер – N_{5ns}:

Компоненти розщеплення цієї моделі мають не тільки тотожні граматичні показники, але й словотвірні, оскільки всі вони походять від іменників, у складі яких фіксується суфікс *-ни-* з абстрактним значенням.

Остання прийменниково-іменникова п'ятикомпонентна модель з чотирикомпонентним розщепленням відповідає схемі Праер – N_{6fs}:

ЕС *по черзі* має 2 лексичних значення, ЕС *по правді* теж два, проте друге значення останній реалізує, коли виконує в реченні функцію вставного слова. Пор.:

*Я ворожбу такую знаю, Хоть що **по правді** одгадаю, І вже ніколи не збрешу.*

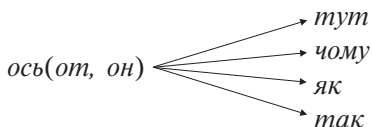
(І. Котляревський)

[Настя:]

– Мене, **по правді**, люблять всі: І воєнні, і купці.

(Г. Кв.-Основ'яненко)

В ЕС *по змові (спрозмі)* та *по дорозі* фіксується по одному лексичному значенню. У одній п'ятикомпонентній моделі початковим компонентом виступає частка, а компонентами розщеплення – прислівники (схема Рс – Adv):

Початковий компонент частка має такі різновиди: *ось, от, он*, що й відбито у запису моделі:

Родилась на світ жить, любить... А сталося ось як.

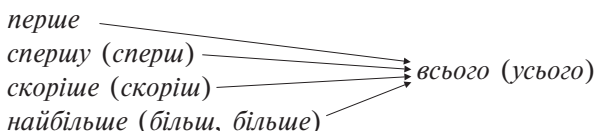
(Т. Шевченко)

[Лукаш:]

— ...А ще он як умаїла квітками попідвіконню — любо подивитись.

(Л. Українка)

Прислівникова-займенникова п'ятикомпонентна модель є закритою структурою (схема Adv — Pron₂):

ЕС, які входять до цієї моделі, в тексті можуть функціонувати і як прислівники, і як вставні слова. Пор.:

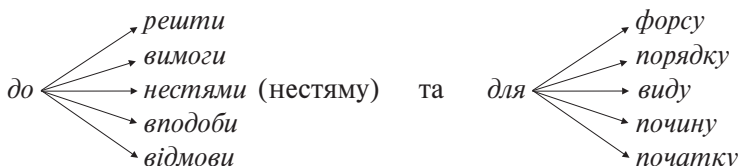
Перш усього подумаємо: чи ми ж на сім світі вічні?

(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

Ми, певне, не приїдемо, бо, скоріш всього, ми і на Великдень тут зостанемось, щоб не перебивать Лілі учення.

(Л. Українка)

У досліджуваному матеріалі побудовано чотири шестикомпонентних з п'ятикомпонентним розщепленням на I кроці формування моделі

які відповідно мають схеми Праер — N_{2fs} і Праер — N_{2ms}, і об'єднуються категорією відмінка (родового) та категорією числа (однини) компонентів розщеплення. Пор. уживання їхніх складників *до вподоби* та *для почину* в таких реченнях:

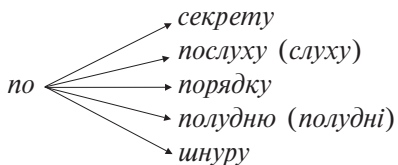
— Треба сказати тобі, Павлушо, по щирості, чимдалі більш ти мені до вподоби, що напористий отакий.

(А. Головка)

*І збираються подружки До знайомого двора... І для щастя, **для почину** Баяніст заграє для них.*

(А. Малишко)

Остання з цих моделей об'єднується з наступною категорією роду (чоловічого):

(схема Праєр – N_{6ms})

Майже всі ЕС, що складають шестикомпонентні з п'ятикомпонентним розщепленням моделі, є стилістично нейтральні одиниці. Виняток становить ЕС *до відмови*, котрий вживається в сучасній українській літературній мові з позначкою технічне:

*Водій потягнув на себе гальма **до відмови**.*

(Розм.)

Прислівник *по слуху* має стилістичну позначку *рідкісного*:

*Мене взято [з села] немовлям, І рідний свій Чорностав я знав тільки **по слуху**.*

(М. Вовчок)

Стилістично нейтральний аналог прислівника *до нестями* має граматичний варіант *до нестяму*, який теж функціонує як стилістично нейтральна одиниця:

*Він **до нестями** захоплювався полюванням на дичину, збирав чучела усіляких птахів.*

(С. Чорнобривець)

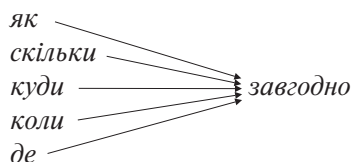
*Хапає [Юда] мотику і, розгинаючись, не втираючи поту, працює **до нестяму**.*

(Л. Українка)

Стилістично нейтральними є також варіанти прислівника *по полудні* та *по полудню*, що входять до шестикомпонентної моделі з початковим *по*.

Отже, три шестикомпонентні моделі з прийменниковим початковим компонентом мають відкриту структуру. Їм протистоїть шестикомпонентна

модель з прислівниковим компонентом, яка є закритою структурою (Adv – Pс):

Кожен з ЕС цієї моделі стилістично нейтральна одиниця, що має по одному лексичному значенню і функціонує в українській літературній мові як аналог прислівника. Пор.:

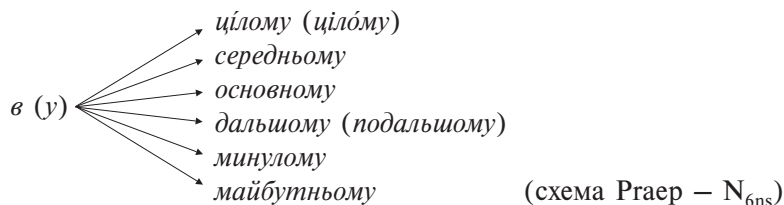
*Ця оселя має ознаки пастки, по якій гуляють сонми лунатиків. І коли не дійдеш – можеш упасти **де завгодно** або в чужій кімнаті.*

(Ю. Андрухович)

*Рада переписувала їх вірші [старанно] і могла читати напам'ять **коли завгодно** й у необмеженій кількості.*

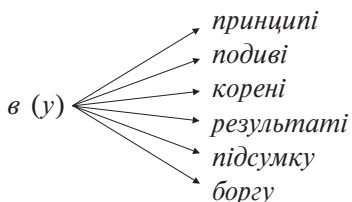
(Ю. Яновський)

Всі сім семикомпонентних моделей з шестикомпонентним розщепленням на І кроці формування структури є прийменниково-іменниковими. Щоправда, модель

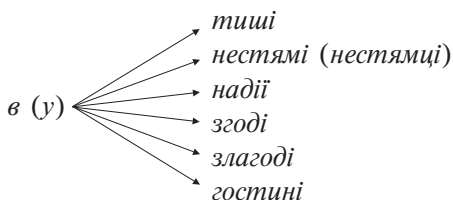

компонентами розщеплення має не власне іменники, а субстантивовані прикметники. ЕС *в цілому*, що входить до складу моделі, може мати парокситонний і пропарокситонний наголос. Ці два орфоепічні варіанти співіснують як стилістично нейтральні форми прислівника.

Прийменник *в (у)* виявляється початковим компонентом ще у двох семикомпонентних моделях з шестикомпонентним розщепленням, які розрізняються тільки граматичним показником роду компонентів розщеплення. Так, у моделі зі схемою Праер – N_{6ms}

компоненти розщеплення мають граматичні показники чоловічого роду місцевого відмінка однини, а в моделі

(схема Праер — N_{6fs})

жіночого роду місцевого відмінка однини. Деякі ЕС, котрі входять до складу зазначених моделей, мають омонімічні утворення в колі одиниць інших рівнів мови. Так, мовна одиниця *в результаті* може функціонувати як прислівник, вільне сполучення або як прийменник. Пор.:

Коли так багато зразу збереться всяких вражінь [вражень], то в результаті — хаос.

(М. Коцюбинський)

В результаті цієї справи він не сумнівався.

(Розм.)

Порозуміння між цими державами було досягнуто в результаті тривалих переговорів.

(Розм.)

ЕС *в тиші* має омонімічне утворення вільного сполучення слів. Пор.:

У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочила людина.

(М. Стельмах)

Ми довго сиділи в тиші лісу.

(Розм.)

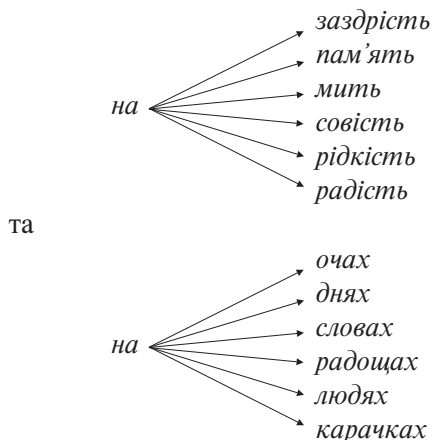
ЕС *в нестямі* має граматичний, точніше, словотвірний, варіант *в нестямці*:

Бігла [Зінька], падаючи, прориваючи кущі, і кричала щось у нестямі.
(А. Головка)

Всі ЕС, що є складниками двох зазначених моделей, функціонують у сучасній українській мові як стилістично нейтральні одиниці, крім *в* (*у*) *гостині*, що має стилістичну ознаку розмовного:

Виїхала вона, вже більше як два тижні буде, з Петербурга, та й досі їде, мала бути у брата і в тіток в гостині по дорозі, то ото ж гостює й досі.
(Л. Українка)

Дві семикомпонентні моделі з шестикомпонентним розщепленням мають початковий компонент, виражений прийменником *на*. В одній компоненті розщеплення — іменники жіночого роду знахідного відмінка однини (схема Праер — N_{4fs}), в іншій — іменники у місцевому відмінку множини (схема Праер — N_{pl}). Моделі мають вигляд:

Проте не всі ЕС з „повним правом” входять до цієї моделі. Так, ЕС *на карачках*, як і *на очах*, має компонентом розгортання іменник у формі множини, але ця форма є *pluralia tantum*, на відміну від решти ЕС з компонентами розгортання, що виявляють здатність входити до протиставлень *однина — множина*. До того ж, це утворення настільки рідкісне в сучасній українській мові, що в жодному з відомих нам словників, крім *Русско-украинского словаря* (РУС 1968 1: 540) не зустрічається. Але оскільки воно вже повністю адвербіалізувалося, а формальні показники (в минулому закінчення *-ax*) в елементі *карачках* ті самі, що і в решти компонентів розщеплення цієї моделі, то цю одиницю й було віднесено до зазначеної структури.

Ще одна семикомпонентна модель має початковим прийменник *по*, а компонентами розщеплення іменники жіночого роду місцевого відмінка. Від п'ятикомпонентної моделі з прийменником *по* семикомпонентна відрізняється тільки належністю компонентів розщеплення до різних відмін: п'ятикомпонентної — до I, семикомпонентної — до III відміни. Проте схема цих моделей однакова — Праер — N_{6fs}:

ЕС *по суті* та *по совісті*, що є складниками цієї моделі, здатні в сучасній українській мові функціонувати і як аналоги прислівника, і як вставні слова. Пор.:

Петро Степанович формально став цивільним співробітником військової газети, а по суті — ще ближче зійшовся з військовими.

(В. Кучер)

По суті, нічого ще не зроблено в житті... всі оті будовані і незбудовані твої кораблі, вони всі попереду.

(О. Гончар)

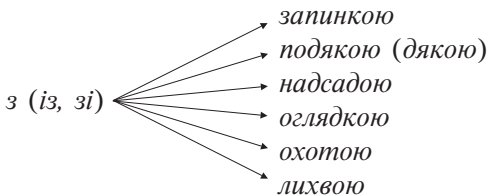
— Нам треба, щоб ви той, щоб ви по совісті робили. Ви он другим даєте всякі пундики, а нам оселедці та оселедці...

(В. Винниченко)

Я, по совісті, від тебе цього не чекав.

(Розм.)

Остання семикомпонентна модель (схема Праер — N_{5fs})

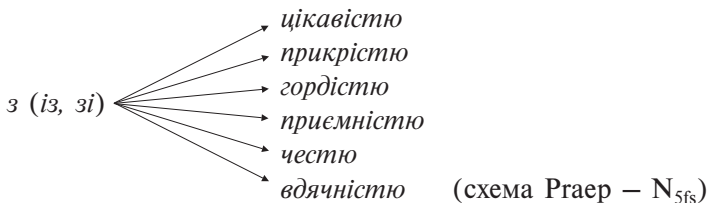

має початковий компонент прийменник *з (із, зі)* і компоненти розщеплення — іменники жіночого роду орудного відмінка однини. Тільки один із складників цієї моделі ЕС *з лихвою* має стилістичну ознаку *розмовного*:

*Ці витрачені на купання двадцять хвилин з **лихвою** окупляться вночі, коли доведеться йти одноманітною, вкритою курявою, дорогою.*

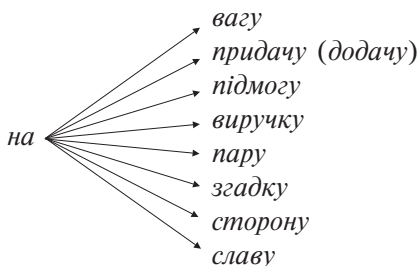
(В. Собко)

Такий самий початковий компонент має єдина у досліджуваному матеріалі восьмикомпонентна з семикомпонентним розщепленням модель:

Ця модель відрізняється від попередньої тільки належністю компонентів до різних відмін: семантично наповнені елементи семикомпонентної моделі за формальними ознаками — іменники I відміни, а восьмикомпонентної — іменники III відміни.

Одна дев'ятикомпонентна модель з восьмикомпонентним розщепленням початковим компонентом має прийменник *на* (схема Праер — N_{4fs})

ЕС *на сторону* функціонує в сучасній українській мові і як прислівник, і як прийменник. Пор.:

*Тепер ми вже маємо, що нам треба, ще й **на сторону** лишок продаємо.*

(П. Мирний)

*Здалося їй, що її прихильники відцуралися від неї й переходять **на сторону** її мужа.*

(Л. Мартович)

Якщо простежити за функціонуванням ще одного ЕС, складника дев'ятикомпонентної моделі, — *на славу*, то з'ясується, що і він в одних

реченнях набуває ознак прислівника, в інших функціонує у складі присудка. Про явище переходу прийменниково-іменникових конструкцій у присудкові компоненти В.М. Мігірін, наприклад, зауважив: „У присудки трансформуються обставини, виражені різними частинами мови і конструкціями, в яких сполучені різні частини мови” (Мигирин 1971: 62). Вчений вважав, що всі переходи обставин у присудки виникли на підґрунті присудкового еліпсиса, а дієслівна зв'язка, що з'являється перед сполученням, яке функціонувало в минулому як обставина, остаточно закріплює його нову функцію (Мигирин 1971: 63). Пор. вживання ЕС *на славу* в реченнях:

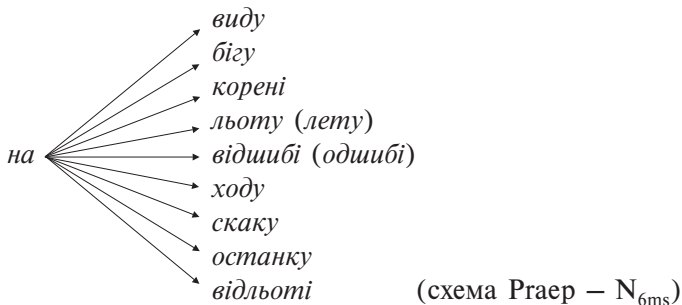
– Ні, вже не оклигну, Таки вмру, – пожалуй. Ще й ногою дригну!
І святих не скликай: Виляють **на славу**!

(П.Г. Артемовський)

Затертий старим салом та часником борщ був **на славу**.

(П. Мирний)

Десятикомпонентна модель з дев'ятикомпонентним розщепленням теж має початковим компонентом прийменник *на*, але вона відрізняється від попередньої категорією роду компонентів розщеплення:

Один із складників цієї моделі ЕС *на виду*, як і ЕС *на славу*, що входить до складу попередньої моделі, може набувати у реченні ознак прислівника і, входячи до складу іменного присудка, функціонувати як елемент з неформованими ознаками будь-якої частини мови. Пор.:

Йому не хотілося бути у всіх **на виду**.

(Розм.)

Колона полку була в розвідників **на виду**.

(О. Гончар)

ЕС *на відшибі* (одшибі) та *на відльоті* мають стилістичну ознаку розмовних:

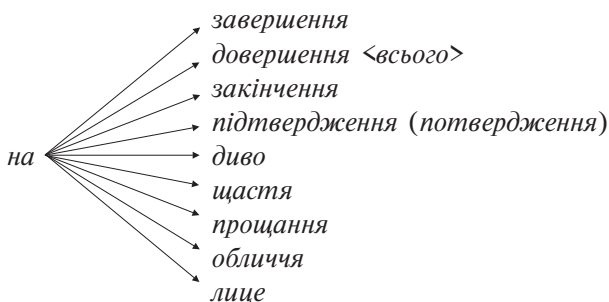
На одшибі, в кутку, кривенький стіл.

(М. Вовчок)

*Ми от з сином побудувалися **на відльоті**... Ні село, ні місто: бозна-що.*

(І. Муратов)

Прийменник *на* виступає початковим компонентом і десятикомпонентної моделі з дев'ятикомпонентним розщепленням (схема Praep — N_{4ns}):

ЕС *на щастя* зазначеної моделі може функціонувати в структурі речення як прислівник і як вставне слово:

*Усміхнувся Цуценька, затиснув у кулак гроші, поплював **на щастя** й пішов до пана Вана.*

(М. Коцюбинський)

*Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку. Під ногами була безодня, та, **на щастя**, вона вхопилась за куц очерету й вилізла.*

(М. Коцюбинський)

ЕС *на завершення* здатен виявляти ознаки прислівника і прийменника:

*Так і пішла ця пісня далі **на два** голоси — один князів **на перший** рядок, а другий, що належав усім, **на завершення**.*

(П. Загребельний)

***На завершення** парад у іноземним гостям був приготовлений сюрприз: джигітування з „умиканням” козаками дівчини-нареченої.*

(О. Гончар)

Рідкісними в українській мові виявляються ЕС *на лице* та *на обличчя*:

На лице я здаюсь далеко здоровішою, енергія, як часом, то нормальна.
(Л. Українка)

На обличчя був препоганий.
(Сл. Гр.)

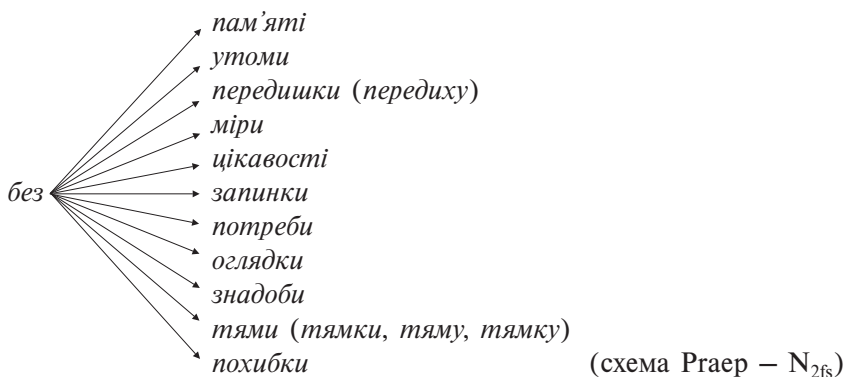
Ще один з компонентів зазначеної моделі *на диво* може поводити себе як прислівник і як вставне слово, а також входити до складу присудка:

Діставши від дівчини одкоша і все ж не втрачаючи надії рано чи пізно домогтися взаємності, ці орли [юні офіцери] стали на диво часто хворіти.
(О. Гончар)

Переглядаючи підручник з арифметики, він знайшов задачу, що на ній спіткнувся на іспитах. На диво, децю поплутавшись в ходах, він тепер розв'язав її.
(Г. Коцюба)

Улиця – справді на диво. По обидва боки цілим муром витяглись у струнку височезні палаци.
(П. Мирний)

Дванадцятикомпонентна модель з одинадцятикомпонентним розщепленням у досліджуваному матеріалі теж одна:

ЕС цієї моделі *без знадоби*, *без похибки*, *без тями*, *без оглядки* функціонують як розмовні одиниці. Напр.:

Скоро ми, Василю, такого перцю фашистам всиплемо, що вони хвости підіжмуть і аж до самого Берліну тікатимуть без оглядки.
(І. Цюпа)

Юний баскетболіст без похибки закидає м'яч у корзину.

(Розм.)

ЕС *без тями* має кілька словотвірних варіантів (*без тямки, без тяму, без тямку*), що відрізняються від основного своїм рідкісним вживанням:

Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий ослін, то на якогось без тями п'яного.

(Г. Хоткевич)

І ходжу я по місту без тями.

(В. Сосюра)

Складники цієї моделі є такими одиницями, що мають по кілька значень. Так, *без оглядки* містить шість значень, *без пам'яті* – чотири, *без знадоби, без тями, без утоми, без передишки, без потреби* – по два значення.

Тринадцятикомпонентних моделей з дванадцятикомпонентним розщепленням у досліджуваному матеріалі дві. Модель зі схемою Праер – N_{4fs} :

має початковим компонентом прийменник *в (у)*, а компонентами розщеплення іменники жіночого роду знахідного відмінка однини І відміни. На відміну від ЕС, на базі яких утворена попередня модель, ЕС цієї моделі переважно однозначні, стилістично нейтральні одиниці. З них лише *в обнімку* та *в гостину* мають стилістичний маркер *розмовного*:

Ось якісь троє старшин йдуть в обнімку.

(О. Гончар)

І дома не сидиться і роботи вже годі; все у гостину, та щоб убрання все нове та хороше на їй було.

(М. Вовчок)

Два елементи цієї моделі мають словотвірні варіанти: *в (у) позику* — *в (у) позичку*, *у струну* — *у струнку* — *у струночку*. Пор., наприклад, уживання зазначених ЕС у таких реченнях:

Коні в струну витягалися і неслися, втікаючи від того загрозливого грому.

(І. Ле)

Увійшли діти в хату, стали, витяглися в струночку.

(П. Мирний)

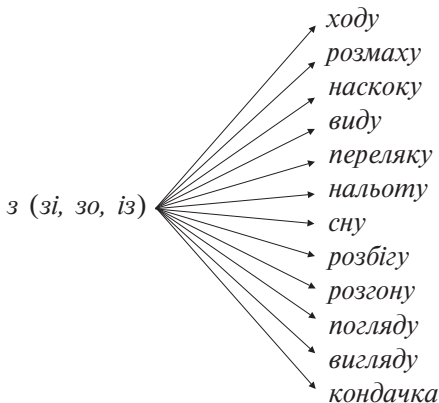
— Недобре кажуть (люди), Марино!.. якого хліба даєш їм у позику? Ось на, подивись!

(П. Мирний)

Він узяв ненадовго у свого приятеля гроші у позичку, пообіцявши їх швидко повернути.

(Розм.)

Ще одна тринадцятикомпонентна модель з дванадцятикомпонентним розщепленням має початковий прийменник з (*зі, зо, із*), який поєднується з іменником чоловічого роду родового відмінка однини. Її схема Граєр — N_{6ms} :

Всі складники цієї моделі стилістично нейтральні одиниці. ЕС з *ходу*, з *розмаху*, з *наскоку* мають по два лексичних значення, а решта одиниць — по одному. Пор.:

Іванко сівнув коня за повід, вперся в стремена, і кінь з ходу пустився навскач.

(А. Хижняк)

Гість з розмаху потонув у м'якому кріслі.

(А. Хижняк)

*З наскоку тріснув [Турн] булавою По в'язах, великан упав, Об землю
вдаривсь головою.*

(І. Котляревський)

Прийменник з (*зі, із*) виступає початковим у чотирнадцятикомпонентній моделі, компоненти розщеплення якої відрізняються від компонентів попередньої моделі категорією відмінка, тобто у чотирнадцятикомпонентній моделі компоненти розщеплення мають формальні показники орудного відмінка. ЕС цієї моделі у більшості випадків однозначні одиниці. Виняток становлять *зі смаком*, *з верхом*, котрі містять по два лексичних значення. Пор. уживання останнього:

— Федоре! я вам ще набавлю мішок бараболі. З верхом наберу.

(В. Ковінька)

ЕС *зі смаком* існує паралельно з аналогічним вільним сполученням слів, що впливає *зі* спостережень за їхніми синтаксичними особливостями. Пор.:

Їй подобалася ця затишна, зі смаком обставлена кімната.

(М. Олійник)

Зі смаком йому не пощастило.

(Розм.)

Це стосується й ЕС з *часом*. Пор., наприклад, його вживання та вільного омонімічного сполучення слів у таких реченнях:

Бабуся-зима знала людей. Вона знала їх зависті, злості, амбіції, знала, як тяжко гнобили себе, не раз бувало ще й кров потекла, але те вже давно було і з часом все те якось меншало, лагідніло.

(Н. Кобринська)

Він завжди мав проблеми з часом.

(Розм.)

У досліджуваному матеріалі утворено дві чотирнадцятикомпонентних моделі. Одна з них:

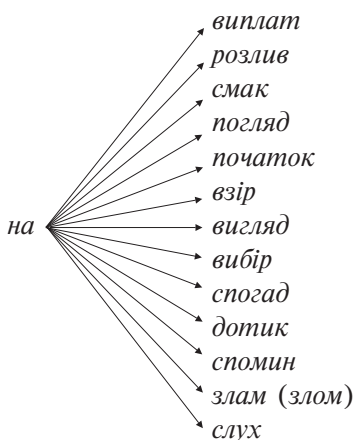

Більшість ЕС, що входять до цієї моделі — стилістично нейтральні одиниці, крім з *лишком* та з *гаком*, які характеризуються розмовно-побутовою сферою вживання:

Університет. Сто з **лишком** років стояв будинок. (Ю. Яновський)

Від хатинки до лісу буде не більше версти з **гаком**. (М. Стельмах)

Ще одна чотирнадцятикомпонентна модель з тринадцятикомпонентним розщепленням має схему Праеп — N_{4ms}.

До цієї моделі внесено спільнокореневі одиниці — *погляд* та *вигляд*, що мають різні словотвірні структури, виступаючи варіантними утвореннями,

оскільки характеризуються розбіжностями у лексичному значенні, як похідні від різних слів — *поглядати* та *виглядати*.

Всі ЕС цієї моделі стилістично нейтральні. ЕС *на смак* та *на початок* співіснують у системі мови з вільними омонімічними сполученнями слів, що з'ясовується при спостереженні за особливостями їхнього функціонування як синтаксичних одиниць. Пор. вживання останніх у таких реченнях:

*Тут є натуральна... шипуча вода, досить добра **на смак**.*

(Л. Українка)

***На смак** свого чоловіка вона не мала надії.*

(Розм.)

*Скажи **на початок** все, що ти думаєш.*

(Розм.)

*Ранкове сонце, вилізиши з-за моря, дивиться **на початок** робіт.*

(Ю. Яновський)

ЕС цієї моделі *на злам* функціонує паралельно зі своїм фонетичним варіантом *на злом*:

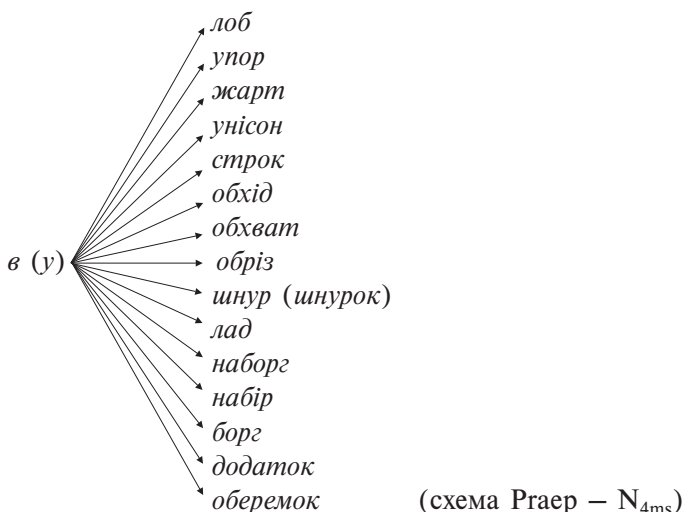
*Ясен характеризується міцністю **на злам** і стиснення.*

(З газет)

*Ішов командир, почував під ребром Серце, зав'язане мертвим узлом,
Бо серце його — не залізо **на злом**.*

(М. Бажан)

Попередньо вже було визначено й описано кілька моделей з початковим прийменником *в* (у). Найбільшою за кількісним складом елементів з-поміж моделей з початковим *в* (у) є шістнадцятикомпонентна з п'ятнадцятикомпонентним розщепленням. Її компоненти розщеплення мають граматичні показники іменників знахідного відмінка чоловічого роду однини:

Майже всі складники — ЕС цієї моделі, — однозначні, крім *в (у) лоб*, в якому словники фіксують три значення, одне з яких супроводжується ремаркою *військове*. Це значення реалізується, наприклад, у реченні:

Три „яструбки” пішли фашистам у лоб.

(Ю. Яновський)

Наведена одиниця функціонує паралельно зі своїм варіантом *в лоба*. Форма *в лоб* входить до складу фразеологізмів: *лобом в лоб*; *не в лоб*, *так по лобі*, а також стійкого вислову *пустити (собі) кулю в лоб (лоба)*. Крім того, в системі мови синтагматичне об'єднання *в лоб* може функціонувати і як вільне сполучення слів, омонімічне ЕС *в лоб*:

Він цілився йому прямо в лоб.

(Розм.)

ЕС *в оберемок* має стилістичну ознаку розмовності і є граматичним варіантом до форми *на оберемок*. Проте, якщо попередня одиниця з варіантною формою існування утворена від одного й того самого прийменниково-іменникового сполучення, зберігаючи особливості іменника, коли його ще не торкалися процеси адвербіалізації і притаманні були усі ознаки іменникового класу слів, то такі варіантні форми, як *в оберемок* і *на оберемок*, є результатом частково різних синтагматичних об'єднань елементів, оскільки їхні складники *в* і *на* функціонували в системі мови як окремі одиниці. Пор. вживання цих ЕС в таких реченнях:

*Юрко... схопив дівчину **в оберемок**, труснув нею, мов лялькою.*

(М. Стельмах)

*І їй хотілося взяти Марусю **на оберемок** і винести на віз.*

(І. Н.-Левицький)

Так само варіантні форми мають ЕС *в жарт* — *на жарт* та *в додаток* — *на додаток*:

*— Кажуть [мама], що посадять мене на кропиву. Та я не боюся кропиви. Це мама — **в жарт**.*

(Ю. Яновський)

*Як покинеш в сю хвилину ти мене хоч би **на жарт**, — я застрелюсь, я загину, Бо без тебе жити не варт!*

(Л. Українка)

Найпотужнішою моделлю в досліджуваному матеріалі є двадцятикомпонентна з дев'ятнадцятикомпонентним розщепленням, початковим компонентом якої виявляється прийменник *без*, а компонентами розщеплення — іменники чоловічого роду родового відмінка однини. Всі ЕС цієї моделі стилістично нейтральні. Чотири з них (*без промаху, без страху, без толку, без перепочинку (перепочину)*) мають по два лексичні значення, решта — по одному. П'ять елементів моделі характеризуються наявністю словотвірних варіантів. ЕС *без остатку* реалізується ще у двох формах: *без останку* та *без остачі*. Пор.:

*Любіть і боріться за щастя безкрає, згоріть **без останку** за край дорогий.*

(В. Сосюра)

*Темні очі (дівчини) вбирають в себе людину **без остачі**.*

(Ю. Яновський)

Зазначений ЕС співіснує в сучасній українській мові з омонімічним вільним сполученням слів *без остатку*:

*Число 25 ділиться на 5 **без остатку**.*

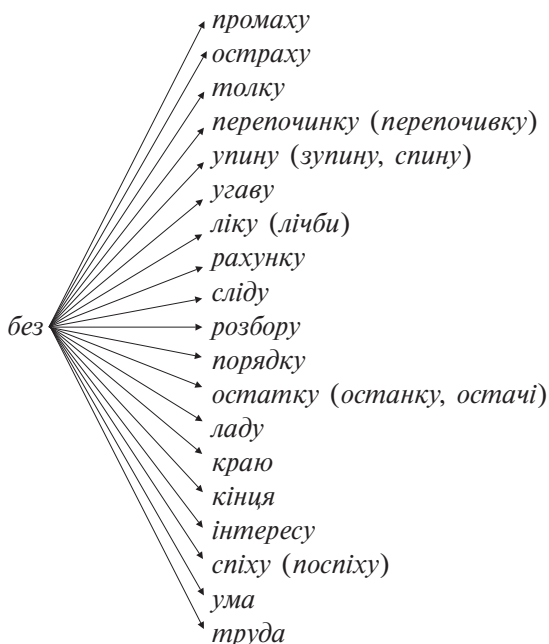
(Розм.)

ЕС *без перепочинку* має варіантне утворення *без перепочивку*, ЕС *без спіху* — варіант *без поспіху*, а *без ліку* — *без лічби*. Наприклад:

*І так уже нашого брата-козака **без лічби** помучено.*

(П. Панч)

ЕС *без упину* реалізується ще й фонетичними варіантами *без зупину* та *без спину*. Виявлена варіантність одиниць відбита у будіванні моделі, яка відповідає схемі Праер – N_{2ms}:

Зі спостережень за особливостями функціонування синтагматичних об'єднань, які увійшли до складу найпотужнішої моделі, виявляється, що досліджувані елементи мають омонімічні утворення різного характеру. Так, сполучення *без ліку (лічби)* може виконувати в реченні як обставинну функцію, так і функцію присудка або головного члена односкладного речення:

*Гуркочуть льотчики, змитаючи з лиця землі ворогів **без ліку**.*
(О. Довженко)

*А людей, людей **без ліку**, та все чужі – минають і не глянуть на тебе.*
(М. Вовчок)

ЕС *без краю* та *без інтересу* здатні функціонувати і як прислівникові утворення, і як одиниці, що входять до складу іменного присудка. Пор.:

*З неба темного невпинно Летється дощ **без краю**.*
(Л. Українка)

Нудьга без краю.

(П. Грабовський)

Він старанно, але без інтересу розглядав картину.

(Розм.)

Йому розважальні телевізійні передачі – без інтересу.

(Розм.)

ЕС без кінця, без перепочинку (перепочивку) та без порядку співіснують у системі мови паралельно з вільними сполученням слів. Пор.:

Ніяково було сидіти „в гостях” без кінця.

(Л. Українка)

Ця книжка без кінця, у неї немає останніх сторінок.

(Розм.)

Дощ лив без перепочивку.

(Розм.)

Без перепочинку в дорозі ми довго не витримаємо.

(Розм.)

Думки помутилися, куйовдилися у голові без порядку, як завірюха зимою...

(П. Мирний)

Без порядку у думках немає порядку у діях.

(Розм.)

З проведеного дослідження випливає, що прислівникові ЕС можуть бути похідними від прийменниково-іменникових сполучень з граматичними показниками чотирьох відмінків – знахідного, родового, місцевого та орудного. Сказане можна підтвердити за допомогою статистичних даних, відбитих у таблиці 1, яка відображає частотність адвербіалізації прийменників з іменниками різних відмінків.

Таблиця 1. Розподіл компонентів розщеплення за граматичними параметрами в однокрових ЕС української мови прийменниково-іменникового походження

Рід	Відмінок					Разом
	N ₄	N ₂	N ₆	N ₅	N ₃	
N _m	34	38	20	17	—	109
N _f	34	26	26	15	—	101
N _n	10	3	13	4	—	30
Р а з о м	78	67	59	36	—	240

Загальне квантитативне співвідношення між прийменниками та відмінками різних частин мови у складі ЕС відбито у таблиці 2.

Таблиця 2. Співвідношення прийменників та відмінкових форм іменників, займенників, прикметників і числівників у структурах однокрокового формування прислівникових ЕС української мови

Прийменник	Відмінок					Разом
	N ₄	N ₂	N ₆	N ₅	N ₃	
<i>на</i>	37	—	23	—	—	60
<i>в (у)</i>	31	—	36	—	—	57
<i>з (із, зі)</i>	—	18	—	31	—	49
<i>без</i>	—	35	—	—	—	35
<i>по</i>	—	—	20	—	—	20
<i>до</i>	—	14	—	—	—	14
<i>під</i>	7	—	—	4	—	11
<i>за</i>	3	—	—	5	—	8
<i>для</i>	—	6	—	—	—	6
<i>від</i>	6	—	—	—	—	6
<i>над</i>	3	—	—	—	—	3
<i>при</i>	—	—	2	—	—	2
<i>про</i>	1	—	—	—	—	1
<i>під</i>	—	—	—	2	—	2
<i>між</i>	—	—	—	1	—	1
Р а з о м	82	79	71	43	—	275

4. Багатокомпонентні моделі ЕС в українській мові з ланцюговим розгортанням структури

Крім моделей з віялоподібним розщепленням компонентів, що перебувають в парадигматичних зв'язках, у досліджуваному матеріалі побудовано моделі з послідовним, або ланцюговим, розгортанням компонентів, тобто такі, в яких кожен наступний компонент приєднується до попереднього за допомогою другого чи третього кроків формування структури (синтагматичні зв'язки). Наприклад, модель *час* → *від (од)* → *часу*, де до початкового компонента *час* приєднується за допомогою I кроку формування структури компонент *від (од)*, що, у свою чергу, на другому кроці формування структури ЕС поєднується з компонентом розгортання *часу*. Таке розгортання моделі відбиває два різновиди синтагматичного зв'язку у складі даного ЕС.

У досліджуваному матеріалі зафіксовано 18 моделей з послідовним, або ланцюговим, поєднанням компонентів. Майже всі вони представлені двокроковими структурами. Винятки становлять трикрокові моделі типу *нема* → *нема* → *та* → *й* (схема $P_c - P_c - Con - P_c$), що відображає стилістично забарвлений ЕС:

Бувало, його нема, нема та й з'явиться, а тепер зовсім не приходить.
(Розм.)

Щоправда, зазначений ЕС не можна вважати „повноцінним” прислівником: він функціонує в сучасній українській мові, швидше, як його аналог, близький за значенням до прислівників часу.

У трьох моделях з ланцюговим розгортанням на I–II кроках формування структури фіксується початковий компонент – прийменник *в* (*y*).

Це моделі $v \rightarrow ту \rightarrow пору$ (схема Praep – Pron_{4fs} – N_{4fs}); $v(y) \rightarrow такий \rightarrow спосіб$ (схема Praep – Pron_{4ms} – N_{4ms}) та $v(y) \rightarrow крайньому \rightarrow разі$ (схема Praep \rightarrow Adj_{4ms} \rightarrow N_{4ms}):

*Йому не до вас було: він мені **у ту пору** розказував, що, каже, не сонечко ходить, а земля кругом його обходить.*

(Г. Кв.-Основ'яненко)

*„Хлопці! Смерті нема!“. Наче звертався [Порфир] **в такий спосіб** до плавневих своїх товаришочків, підбадьорював їх на той випадок, коли б котромусь із них довелося потрапити сюди, за оцинковані двері, в провалля нудьги і самотності.*

(О. Гончар)

У двох моделях початковим компонентом виступає прийменник *на*, компонентом розгортання на І кроці формування структури виявляється так званий порядковий числівник, а на II кроці – іменники. До того ж, зазначені моделі різняться між собою граматичними показниками компонентів розгортання. В моделі $на \rightarrow перший \rightarrow погляд$ іменниковий компонент розгортання має формальні показники чоловічого роду знахідного відмінка однини, а порядковий числівник, що є компонентом I кроку розгортання, узгоджується відповідно з іменником у цих граматичних формах, (схема моделі Praep – Num_{4ms} – N_{4ms}):

*Ішов справді парубок. **На перший погляд** йому, може, літ до двадцятка добиралося.*

(П. Мирний)

В моделі $на \rightarrow перших \rightarrow порах$ іменниковий компонент розгортання має форму місцевого відмінка множини, а порядковий числівник відповідно узгоджується з ним за цими ознаками (схема Praep – Num_{6pl} – N_{6pl}):

*Коли б так до нього Міхно з своїми приятелями ставився, то це його цілком улаштовувало б. Принаймі **на перших порах**.*

(А. Головка)

Остання прийменникова модель з послідовним розгортанням на II та III кроках формування структур $з \rightarrow усієї \rightarrow сили$ (схема Praep – Pron_{2fs} – N_{2fs}) функціонує паралельно зі своїм морфологічним варіантом $з \rightarrow усіх \rightarrow сил$:

*Старий батько з **усієї сили** з молодицями танцює.*

(Т. Шевченко)

П'ять двокрокових моделей з ланцюговим розгортанням мають початкові частки *не* та *ні*. Наприклад, *не до місця* (схема Рс — Праер — N_{2ns}):

— Вас не дивує, що я напросилась у супутниці? — не до місця веселим голосом спитала вона.

(О. Тихий)

ЕС, який представляє зазначену модель, у структурі речення може набути, крім прислівникових, ще й ознак одиниці, яка входить до складу іменного складеного присудка:

З твоїх листів я бачу, що ти тепло до мене ставишся. Мені здається, хоч слово тепло — тут не до місця.

(Ю. Яновський)

Ще дві моделі з початковою часткою *не* → *до* → *смаку* (схема Рс — Праер — N_{2ms}) та *не* → *до* → *вподоби* (схема Рс — Праер — N_{2fs}) побудовані на базі ЕС, котрі здатні функціонувати в сучасній українській мові і як прислівникові аналоги, і в ролі компонентів складеного присудка.

У двох моделях початковою виступає частка *ні*: *ні* → *з* → *чим* (схема Рс — Праер — Pron₅):

Приїхав Дмитренко ні з чим.

(П. Мирний)

Друга модель *ні* → *за* → *що*. Її схема Рс — Праер — Pron₄.

Крім прийменників та часток, початковими компонентами у моделях з ланцюговим розгортанням структур можуть бути займенники та прислівники. Початковий компонент займенник у таких структурах реалізується формою родового відмінка, який у ролі компонента розгортання вимагає від іменника такого ж самого відмінка. Інфіксом у складі цієї структури виступає частка *ж*. Таких моделей дві, вони відповідають схемі Pron — Рс — N_{2fs}: *мієї* → *ж* → *миті*, *цією* → *ж* → *хвилини*. Займенникова модель *сам* (*сама, само, самі*) → *по* → *собі* (схема Pron — Праер — Pron₆) утворена на базі сполучення, яке формується тільки як прислівниковий ЕС, зберігаючи ще деякі ознаки відмінюваних частин мови, що виявляється в наявності словозмінних показників початкового компонента:

Як прийшлось обводити круг стільця, так вона [Галочка] вже і не змогла сама по собі йти.

(Г. Кв.-Основ'яненко)

Займенник у формі орудного відмінка, входить до складу прислівникової моделі як компонент розгортання II кроку формування структури ЕС *разом* → *з* → *тим* (схема Adv — Praep — Pron_{5ms}):

*Почорнілі заводи в озерах І ясніші стали **разом з тим**.*

(М. Рильський)

Прислівниковий початковий компонент фіксується в моделі: *раз* → *і* → *назавжди* (Adv — Con — Adv).

Граматичні варіанти прислівникового ЕС *час від (од) часу* та *від (од) часу до часу* утворюють дві різні моделі: одну з початковим іменником, другу — з початковим прийменником. Вони відповідно мають схеми N_{1ms} — Praep — N_{2ms} та Praep — N_{2ms} — Praep — N_{2ms}. Остання є моделлю з трикроковим формуванням структури ЕС. Пор.:

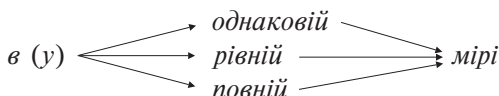
*— Лікаря ми будемо присилати **час від часу**.*

(Г. Тютюнник)

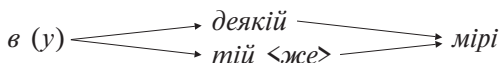
***Од часу до часу** вона кликала Остапа. **Одповіді не було**.*

(М. Коцюбинський)

Помітна група прислівникових ЕС представляє моделі з комбінаціями розглянутих типів зв'язків. Це моделі з розщепленням на I кроці формування структури і згортанням на II кроці. Таких моделей у досліджуваному матеріалі п'ять. Одна з них п'ятикомпонентна:

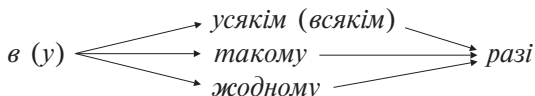
що відповідає схемі Praep — Adj_{6fs} — N_{6fs}. Усі ЕС, на базі яких утворена ця модель, однозначні, стилістично нейтральні, як і ЕС моделі з тотожним початковим компонентом згортання та з однаковими граматичними показниками компонентів розщеплення.

яка має схему Praep — Pron_{6fs} — N_{6fs}.

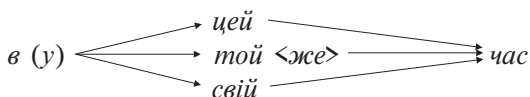
ЕС *в тій мірі* має факультативний елемент — частку *же*, реалізація якої приводить до потреби творення трикрокової моделі з ланцюговим розгортанням структури, яка відповідає схемі Praep — Pron_{6fs} — Pc — N_{6fs}.

П'ятикомпонентна модель, що відповідає схемі Praep – Pron_{6ms} – N_{6m}, має вигляд:

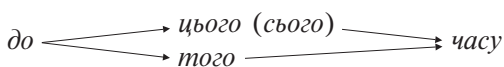
Ця і попередні моделі об'єднуються початковим компонентом *в (у)*, показниками місцевого відмінка і стилістичною нейтральністю усіх своїх складників.

Початковий компонент *в* має ще одна п'ятикомпонентна модель з розгортанням на I кроці і згортанням на II кроці формування своєї структури. Вона відповідає схемі Praep – Pron_{4ms} – N_{4ms}:

ЕС *в той час*, який може інфіксуватися часткою *же*, приводить до необхідності творення ще однієї моделі – з ланцюговим розгортанням структури на I, II, III кроках формування. Схема цієї моделі Praep – Pron_{4ms} – Ps – N_{4ms}.

Подібний до цієї моделі компонент згортання, тільки з граматичними показниками інших форм, має ще одна модель з розгортанням на I кроці і згортанням на II кроці у процесі формування своєї структури: чотирикомпонентна з початковим прийменником *до*: (схема Praep – Pron_{2ms} – N_{2ms}):

Один з її складників, ЕС *до цього часу*, має фонетичний варіант *до сього часу*, який маркується позначкою *застарілий*. Пор.:

До того ж загін Сафар-бея, який до цього часу не брав безпосередньої участі в збройних сутичках, міг в першу-ліпшу хвилину прийти їм на допомогу.

(В. Малик)

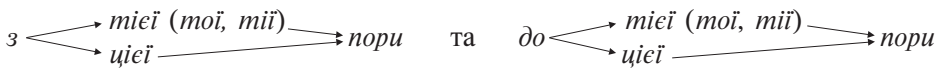
[Микола:]

– Буду за вашим добром вбиватися однаковісінько, як до сього часу.

(Г. Кв.-Основ'яненко)

При спостереженні за моделями з розщепленням на I кроці формування структури і згортанням на II кроці з'ясовується, що у переважній більшості випадків компонентами розщеплення виявляються займенники різних розрядів: присвійні (*свій, твій*), вказівні (*той, цей*) та інші. Визнаючи аналогічні елементи актуалізаторами іменників, Ш. Баллі доводив, що вони спершу підпорядковувалися іменникам зв'язком керування і тільки пізніше перейшли до складу елементів, котрі виступають як іменникові означення. Вчений зауважував: „В індоєвропейській мові вони тільки пізніше підпорядковувалися синтаксису узгодження” (Баллі 1955: 246). Очевидно, ця непритаманна займенникам функція поступово „вивітрює” в них лексичне значення, зближуючи їх тим самим з неповнозначними словами, що постійно тяжіють до об'єднання з повнозначними лексемами.

Про продуктивність вживання займенників у складі ЕС свідчать ще дві моделі з розщепленням на I кроці формування структури і згортанням на II кроці, які відповідають схемі Ргаер — $\text{Pron}_{2\text{fs}}$ — $\text{N}_{2\text{fs}}$:

Ці моделі з комбінованим упорядкуванням компонентів утворюють опозиційну пару, в якій фіксується граматична тотожність компонентів розщеплення та згортання (інтегративні ознаки) й антонімічна різниця початкових компонентів (диференційна ознака). Пор. вживання ЕС у реченнях:

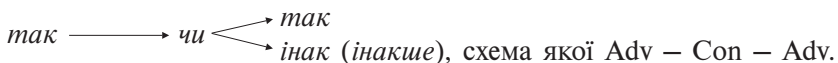
Князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар з ним не розлучався.

(Г. Хоткевич)

Спасибі вам і за ласкаве слово про дітей моїх Гайдамаків. Пустив я їх у люди, а до цієї пори ніхто й спасибі не сказав.

(Т. Шевченко)

Дві форми ЕС з тотожним значенням утворюють модель з розгортанням на I кроці і розщепленням на II кроці формування структури:

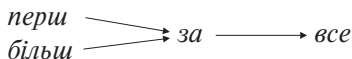

Зазначена структура не є типовою для перехідних прислівникових одиниць. Проте ЕС, що входять до складу даної моделі, виявляються досить поширеними в сучасній українській мові. Пор. уживання ЕС *так чи інакше* у такому реченні:

*У кожному значному творі нашої прози, нашої драматургії **так чи інакше** зачіпається велика й величезна тема дружби народів.*

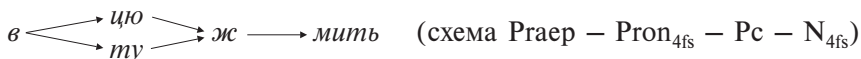
(М. Рильський)

Цій моделі за принципом упорядкування компонентів протистоїть інша, що відповідає схемі Adv — Praep — Pron₄:

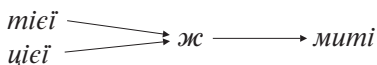

тобто така, в якій два початкових компоненти на I кроці формування є елементами згортання, на II кроці — відбувається розгортання структури одним елементом. ЕС цієї моделі мають по одному лексичному значенню і є стилістично нейтральними одиницями.

У трикроковій моделі з початковим прийменниковим *в*

на II кроці формування відбувається розщеплення займенниковими компонентами, що є, як вже зазначалося, типовим для моделей багатьох структур. На II кроці — згортання структури, на III — ланцюгове розгортання. ЕС цієї моделі *в ту ж мить* та *в цю ж мить* виступають граматичними варіантами одиниць *тієї ж миті*, та *цієї ж миті*, що утворюють модель зі схемою Pron_{2fs} — Pc — Pron_{2f} із згортанням на I кроці формування та розгортанням на II кроці:

Пор. вживання варіантних ЕС цих моделей у реченнях:

*Черниш бачив ще, що Брянський боком стрибнув кілька кроків уперед і метнув гранату, вихоплюючи **в ту ж мить** пістолет.*

(О. Гончар)

***Тієї ж миті** він побачив Ясногорську.*

(О. Гончар)

Висновки

З аналізу властивостей форми вираження прислівникових еквівалентів випливає, що досліджувані одиниці виявляють певні закономірності свого творення, спостереження над якими приводить до можливості їх упорядкування в різного типу моделі. Найхарактернішими з них є базові моделі, з віялоподібним розщепленням відкритої структури та з ланцюговим розгортанням структури. Творення моделей з віялоподібним розщепленням закритої структури та комбінаціями різних видів упорядкування елементів зумовлене певною нетиповістю граматичних показників сполук, трансформованих до прислівникового класу слів.

Упорядкування за допомогою методу моделювання прислівникових еквівалентів слова сприяло з'ясуванню закономірностей адвербіалізаційних процесів, вирізненню актуальних стосовно цього властивостей зовнішньої форми елементів, котрі набувають ознак прислівникового класу слів, виявленню їх можливих системних зв'язків, тобто реакцію мови на дані утворення.

Зі спостережень над побудованими конструкціями випливає, що до класу прислівникових ЕС можуть переходити прийменниково-іменникові, прийменниково-займенникові, прийменниково-прикметникові, прийменниково-числівникові, займенниково-іменникові, займенниково-займенникові, займенниково-прислівникові, прислівниково-прислівникові, прислівниково-дієслівні, прислівниково-займенникові, прислівниково-числівникові, а також сполучення прислівника з часткою і прислівника, частки та іменника, частки та дієслова, частки та дієприслівника, числівника та іменника, прикметника та іменника, займенника та прийменника.

На I кроці формування структур прислівникових ЕС української мови спостерігається 19 типів синтагматичного зв'язку сполучень. Найпродуктивнішими в процесі адвербіалізації є прийменниково-іменникові сполучення

з узагальненою схемою творення Праер — N. Вони відбивають 17 різновидів об'єднань прийменників з іменниками, які відрізняються один від одного своїми формальними показниками.

На процес адвербіалізації прийменниково-іменникових сполучень впливають, з одного боку, характер прийменника, а з іншого — граматична структура іменника. Щодо останніх, то тут виявляються істотними як їхні загальнокатегорійні властивості, так і внутрішньокатегорійні. З іменникової категорії істоти / неістоти, транспонуються в прислівники тільки сполучення прийменника з іменником на позначення неістоти. Стосовно категорії числа іменників, то переважна більшість цих прислівникових ЕС виступає з граматичними показниками однини. Граматична категорія роду у прислівникових ЕС представлена іменниками чоловічого, жіночого та середнього родів. Порівнюючи квантитативні характеристики іменників трьох родів, викристалізуються такі особливості: у складі прислівникових ЕС іменників чоловічого та жіночого роду налічується майже однакова кількість (відповідно, 109 та 101 одиниця), середнього роду — значно менше (30). Таке співвідношення пояснюється місцем категорії середнього роду у сучасних слов'янських мовах взагалі. Ще С.П. Обнорський відзначав, що категорія середнього роду перебуває у стані руйнування, до того ж вона, з погляду вченого, є найменш „життєздатною” (Обнорский 1927: 65).

Значною мірою на процес адвербіалізації прийменниково-іменникових сполучень впливає категорія відмінка, тобто транспонуватися у прислівники можуть тільки прийменниково-іменникові сполучення з граматичними показниками іменників певних відмінків. Найчастіше такі одиниці утворюються за схемами Праер — N_{2ms} , Праер — N_{4ms} , Праер — N_{4fs} , Праер — N_{6fs} . На базі давального відмінка в досліджуваному матеріалі не утворено жодної однокрокової прийменниково-іменникової моделі ЕС. Це, очевидно, пояснюється тим, що давальний відмінок має досить вузьку лексичну сполучуваність, а його форм набувають переважно назви осіб (Вихованець 1987: 207; 2004: 73). Власне, цей відмінок безпосередньо пов'язаний з категорією істоти / неістоти, згідно з якою іменники на позначення істоти не адвербіалізуються. Найчастіше адвербіалізуються сполучення прийменників з іменниками знахідного, родового та місцевого відмінків. Певну активність до трансформаційних процесів виявляють і прийменниково-іменникові конструкції у формі орудного відмінка. Проте менша кількість трансформованих одиниць з показниками орудного відмінка, порівняно зі структурами у формі знахідного, родового чи місцевого, очевидно, пояснюється значною конкуренцією з боку його неприйменникових форм у процесі адвербіалізації (Плющ 1978: 32), у той час як іменникові форми з показниками інших відмінків (родового, знахідного або місцевого) такими властивостями не характеризуються.

З 18 трансформованих до складу прийменниково-іменникових сполучень з граматичними показниками множини 12 мають ознаки місцевого відмінка, 4 — родового і 2 — знахідного.

У фактичному матеріалі всього 13 одиниць виражено прийменниково-займенниковими конструкціями. Всі вони є формами однини у родовому (7 одиниць), орудному (2), знахідному (2), місцевому (2) відмінках.

Найчастіше переходять у прислівникові ЕС прийменники з іменниками, що мають граматичні показники знахідного відмінка (82 одиниці). Цей факт, очевидно, можна пояснити властивостями прийменникового керування. З 15 прийменників, ужитих у прислівникових ЕС, 6 здатні вимагати форми знахідного відмінка: *на, в (у), під, за, над, про*. 5 прийменників вимагають форми родового відмінка: *без, з (із, зі), до, для, від*; з місцевим відмінком виступають чотири прийменники: *в (у), на, по, при*; з орудним — теж чотири прийменники: *з (із, зі), за, під, між*. Продуктивність адвербіалізації певних граматичних форм зумовлюється не тільки зазначеними властивостями прийменників, а й, очевидно, лексичною семантикою залежних від них іменників. Так, наприклад, компоненти 42 аналізованих конструкцій в орудному відмінку керуються 5 прийменниками, а 69 іменників у місцевому відмінку, що трансформуються в компоненти прислівникових ЕС, виникають унаслідок керування трьома прийменниками. Важлива роль в адвербіалізаційних процесах прийменникових сполук належить і властивостям самих прийменників, одні з яких виявляють продуктивність в об'єднанні з різноманітними структурами ЕС, інші є малопродуктивними. Кожен прийменник здатен вимагати від іменників тільки певних граматичних відмінків. З досліджуваного матеріалу випливає, що в акті переходу до класу прислівникових ЕС української мови найтиповішими є сполуки прийменників *на, в (у), з (зі, із), без* з формами іменників знахідного, місцевого та родового відмінків.

Виявлення особливостей поведінки прийменників при творенні прийменниково-іменникових сполук, трансформованих у прислівниковий клас слів, є необхідним моментом для усвідомлення причин і перспектив цього процесу. Це має сприяти вирішенню загальнотеоретичних мовознавчих питань, таких, як розуміння суті категорії відмінка.

Моделі з ланцюговим розгортанням структури менш характерні для досліджуваного класу одиниць. Як правило, розгортання структури відбувається за допомогою I, II та III кроків синтагматичного зв'язку, рідше — I, II, III і IV. Крім зазначеного типу моделей, на базі досліджуваних одиниць побудовані структури з комбінованим упорядкуванням елементів і згортанням на I чи II кроках. Подібні моделі здебільшого творяться від прийменниково-займенниково-іменникових і прий-

менниково-прикметниково-іменникових сполук. Проте творення моделей з ланцюговим розгортанням або комбінованим упорядкуванням складників здійснено і від сполук іншого типу, де початковим виступає займенник, прислівник або колишні частка, сполучник. Останнє стає свідченням того, що до прислівникового класу слів здатні потрапляти елементи різного граматичного статусу.

Розділ II

Семантика прислівникових еквівалентів слова в українській мові

1. Структурування внутрішньої організації прислівникових ЕС

В останні роки вчених-семасіологів об'єднала думка про те, що предметом семантики виявляється не реальний світ, а концептуалізація світу (Булыгина, Шмелёв 1997; *Kognitywne...* 2001). Отже, концептуалізація світу або побудова наївної моделі світу тепер розглядається як найголовніше завдання семантики, розв'язання якого дасть можливість будувати мовознавчі дослідження у зіставленні з наївною картиною світу. Такі пошукові спрямування приведуть до того, що викристалізується основа „для виявлення універсальних і національно своєрідних рис у семантиці природних мов” (Апресян 1995: 630). Доцільним у зв'язку з цим видається розгляд особливостей мовних одиниць у фокусі наївної картини світу. Вчені-лінгвісти досить успішно працюють у цьому напрямку, про що свідчить поява багатьох праць, присвячених зазначеній проблемі (див., наприклад, Яковлева 1994; Мельчук 1995; РЧФЯ 1988; ЧФЯ 1991; Маслова 1997; Арутюнова 1999б; Вендина 1999; GRZEGORCZYKOWA 2001; TOKARSKI 2001; DĄBROWSKA, KUBIŃSKI 2003; Кочерган 2004; Лисиченко 2004).

У процесі творення концепції мовної картини світу дослідники виходять з усвідомлення мови як способу організації мислення і пізнання світу (див. КАРАУЛОВ 1976). Дж. Лакофф із цього приводу відзначає: „якщо вважати, що мова відбиває той спосіб, за допомогою якого людина уявляє собі світ, то необхідна теорія мови, яка б відбивала людський досвід” (Лакофф 1981: 350). У зв'язку з цим виникає ідея створення мовної картини світу, центральною фігурою якої логічно виявляється особистість (Я) – „міра всіх речей світу” (Топоров 1997а: 506). Функцію своєрідного локомотива щодо здійснення подібних задумів виконують вчені-семасіологи, в лексиконі яких поняття мовної одиниці поступово витісняється

поняттями „гештальт“, „фрейм“, „концепт“, „семантема“. І це зрозуміло, оскільки відбувається інтенсивна робота в напрямку створення ефективної метамови, „яка може бути знайденою в спільному ядерному фонді природних мов і... вирізаною з них“ (ВЕЖБИЦКАЯ 1999: 29). Ведеться пошук мовних універсалій (УСПЕНСКИЙ 1965; ЯРЦЕВА 1976; КОЛШАНСКИЙ 1985; ЛАКОФФ 1986; ВЕЖБИЦКАЯ 1996; ЛЕВИЦКИЙ 2006), виявлення яких надасть можливість осмислити фундаментальні принципи формування мови особистості в цілому. Цьому сприяють численні зіставні дослідження двох або більше мов (ІВАНЕНКО 2008; ЛЯШУК 2008; СОБКОВ 2008). Незважаючи на такий активний рух у галузі семантики і намагання вчених якомога повніше відтворити наївну картину світу, деякі класи одиниць залишаються поза межами уваги дослідників або підлягають розгляду тільки окремі їхні елементи.

До таких угруповань належать і прислівникові еквіваленти слова. План змісту прислівникових ЕС — складноструктуроване явище, що, як і в будь-якому слові, може „також бути поділений“ (КУРИЛОВИЧ 1962: 86) на семи лексичного, граматичного і стилістичного характеру. Виділення у внутрішній структурі слова лексичного і граматичного аспектів — це підтвердження наслідування традиційних поглядів у мовознавстві, коли, на думку В.М. Русанівського, „із з'ясування внутрішньої форми слова повинно починатися вивчення всіх інших інгредієнтів мови як складної системи“ (РУСАНІВСЬКИЙ 1988: 14). Однак внутрішня організація слова характеризується ще й взаємодією своїх складників і відношеннями між ними, серед яких є елементи, що „примушують нас розглядати слово як таке, котре належить різним, але взаємодіючим частинам матерії“ (РАССЕЛ 1997: 311). Як наслідок цього — об'єднання подій, які б забезпечували „постійність матерії, можливо тільки частково й приблизно“ (РАССЕЛ 1997: 311). Усе ж воно ймовірно і відбувається навколо найчіткіше окреслених, ядерних елементів матерії. Таким у внутрішній структурі слова є денотативне значення, яке протистоїть категорійно-граматичному і конотативному. Останнє з них служить засобом заповнення лакун у внутрішній організації слова. Здебільшого саме за рахунок конотацій утворюється нечіткість рамок слова. Це несе в собі і позитивний момент, задаючи перспективу слова. Отже, врахування у вивченні внутрішньої організації слова його конотативних особливостей виявляється бажаним та необхідним етапом дослідження, оскільки „опис значень елементів повинен ніби задавати одночасно «зображення» і його «фон»“ (ФИЛМОР 1981: 521), інакше кажучи, перспективу.

У зв'язку з вище сказаним, структурування внутрішньої організації слова проводилося з урахуванням трьох його аспектів — граматичного, лексичного і конотативного. Як відомо, останній не має експліцитно виражених показників свого існування, а при з'ясуванні конотативної

структури слова подекуди спрацьовують чинники суб'єктивного характеру, нейтралізувати які можна тільки способом спеціального дослідження кожної окремої одиниці. Тому в сучасному мовознавстві проблемі конотативної структури слова присвячено багато праць (див., наприклад, ULLMAN 1971; Вольф 1985, 1986, 1989; Петрищева 1984; Фридрих 1990; Телия 1986; Говердовский 1989; Фомина 1996 та ін.). У пропонованому дослідженні при структуруванні внутрішньої організації прислівникових ЕС враховуються тільки стилістичні, вершинні у плані конотації, компоненти значення, тобто такі, які набувають свого роду „зарубок”, або ремарок, у складі словникових статей. Саме переважно на базі словникових дефініцій і будується семантичне поле, в якому існують досліджувані одиниці, — прислівникові ЕС. При цьому виходимо з розуміння того, що семна структура слова побудована за ієрархічним принципом, і в ній необхідно виділяти „найбільш загальні семи, яким підпорядковуються всі інші, найменш загальні” (Кузнецова 1989: 33). Найбільш загальними є семи граматичного характеру. Від них і відштовхуємося у своєму дослідженні. Під семами нами розуміються елементи змістової сторони мови, що відбивають різноманітні види інформації про навколишню дійсність, яка позначається словом (Bolinger 1965; Шмелёв 1973; Ломтев 1976; Гайсина 1981; Кочерган 1980), у плані змісту дані елементи далі не діляться (Соколовская 1979: 23).

Отже, до внутрішньої структури прислівникових ЕС можуть входити семи трьох видів — граматичного, лексичного і конотативного, точніше, стилістичного, плану. З метою осягнути специфіку макроструктурних особливостей прислівникових ЕС побудовано семантичне поле, в якому досліджувані одиниці існують як елементи лексико-семантичної системи. Поле структуроване у вигляді матриці, в якій по вертикалі розташовані ЕС, а по горизонталі відображено їхню семну структуру. Упорядкування здійснювалося за ранговими списками як ЕС, так і сем. При цьому найскладніші за внутрішнім змістом ЕС починають ранговий список, а найпростіші закінчують його. Щодо семного складу, то найвисокочастотніші семи починають горизонтальний ряд, який закінчується найменш частотними семами (див. рис. 1.). Отже, при будіванні семантичного поля у такому вигляді враховується застереження Дж. Лайонза від небезпек, пов'язаних із тим, коли семантичний аналіз ігнорує „відмінності між лексичними одиницями та семантичними компонентами” (Лайонз 1978: 505). Вивчення семантичного поля, в якому існують ЕС української мови, показало, що структурно найскладнішим виявляється чотирнадцятисемний прислівниковий еквівалент, найпростішими — трисемні ЕС. З урахуванням кількісних характеристик складників внутрішньої структури прислівникових одиниць розподіляємо їх відповідно на класи: три-, чотири-..., — одинадцятисемні і з'ясовуємо особливості референціювання об'єктивної

дійсності елементами, внутрішня організація яких за кількісними характеристиками має різний структурний склад. Тому при вивченні індивідуальної внутрішньої структури прислівникових ЕС доцільним стає закладання в основу трьох базових елементів, які все частіше використовуються як визначальні у семантичних дослідженнях — ‘я’, ‘тут’, ‘зараз’ (Мельчук 1998): 39). Такий підхід виявляється у руслі з філософським розумінням того, що „наше пізнання поширюється з просторово-часового центру, який є крихітним відрізком, займаним нами в кожний певний момент” (Рассел 1997: 17). Отже, дослідження семантики прислівникових ЕС будують, відштовхуючись від просторово-часової координати. Щодо наявності просторової семантики у прислівникових одиницях, то цей факт сумнівів не викликає. Відносно ж темпоральної ознаки в мовознавчій літературі однастайності немає. Більшістю фахівців вона вважається вторинною стосовно дієслівної. У лінгвістичних дослідженнях сформувалася й думка про те, що часову семантику здатні самостійно (без допомоги дієслів) конституювати і такі одиниці, як прислівники, прийменниково-іменникові форми і подібні елементи, „залишаючи за дієсловом базову роль у формуванні предикативного ядра речення (категорії граматичного часу)” (Яковлева 1994: 84).

Зі спостережень за різними структурними класами одиниць, три- — ..., чотирнадцятисемними, впливає, що в кожному з вище зазначених угруповань по-різному відбувається маніфестація просторово-часової і якісно-оцінної координати людського буття. Найпростіші стосовно внутрішньої організації одиниці утворюються рівною мірою як на позначення елементів ситуацій просторово-часової, так і якісно-оцінної координат. Такими є три- і чотирисемні прислівникові еквіваленти.

2. Особливості референціювання просторово-часової та якісно-оцінної координати людського буття найпростішими стосовно внутрішньої організації прислівниковими ЕС

До найпростіших стосовно внутрішньої організації віднесені три-, чотири- і п'ятисемні ЕС. Трисемні прислівникові еквіваленти української мови представлені у досліджуваному матеріалі 53 одиницями. З них виділяється група на позначення темпоральної семантики. Це елементи, що характеризують уявлення циклічного та хронологічного, лінійно послідовного часу. Оскільки „час є тільки суб'єктивна умова нашого (людського) споглядання” (КАНТ 1994: 54), а сама „ідея часу» потребує надзвичайно високого ступеня абстрактності, внаслідок того що дуже далека від фактів досвіду” (КАСЕВИЧ 1988: 198), людство регулярно вдосконалює засоби пізнання поняття темпоральності, відображаючи нові добути уявлення в системі мови.

До одиниць, що свідчать про циклічний характер дій, щонайперше належать три ЕС, які містять спільну сему ‘підкреслює повторюваність дій’ і функціонують у системі мови як стилістично нейтральні аналоги прислівників: *кожний раз (кожного разу), від (од) часу до часу (час від (од) часу), по ночах*. Об'єднані в опозиції тотожності на лексичному рівні, зазначені елементи усе ж відрізняються своєю семантикою, що виявляється в розбіжностях їхніх меліоративних значень. Так, на фоні семантики ЕС *по ночах*, який передає значення дистрибутивної множинності, висвічується квант із вказівкою на певні часові обмеження повторюваності дії, власне, на те, що вона може відбуватися тільки в частину доби від заходу до сходу сонця. Пор.:

По ночах йому не спалося.

(М. Коцюбинський)

На фоні семантики ітеративної множинності ЕС *кожний* (*кожен*) *раз* (*кожного разу*) висвічується меліоративне значення співвіднесеності однієї дії з іншою, тобто дія, на позначення повторюваності якої вказує ЕС, виникає паралельно з протіканням іншої:

Заходячи до мінометників, замполіт кожного разу питав, чи зберігається ще в них той альпійський канат, з яким вони колись штурмували скелю.

(О. Гончар)

ЕС *від* (*од*) *часу до часу* (*час від* (*од*) *часу*) характеризується дещо протилежним меліоративним значенням, яке вказує на таку дію (переважно незалежну від інших), що реалізується теж періодично, але тільки іноді, через невизначені інтервали:

У вікно моє вривались від часу до часу дивні гуки, такі виразні серед глибокої ночі.

(Л. Українка)

Отже, можна говорити про наявність у внутрішній організації даної одиниці кванта з показниками нерегулярної повторюваності дії. Останнє виявляється основним значенням ЕС *нема-нема* (*нема, нема*) *та й*, що виступає в системі української мови нейтральним аналогом прислівника і містить лексичну сему 'вказує на нерегулярність дії' із квантом рідкісної її реалізації. Пор.:

Все-таки в найглибших потайниках душі старого за останні дні нема, нема та й проскочить іскорка надії.

(М. Стельмах)

Повторюваність дії характеризує й ЕС *ще* (*іще*) *раз*, котрий містить сему 'вдруге', на фоні якої висувається квант на позначення відтворення відомої вже мовцеві дії, що об'єднує цю одиницю з елементами мови епістемічної модальності зі вказівкою на одноразовість її реалізації:

Спасибі вам, Григорій Степанович, що ви мене таки не забуваєте, ще раз спасибі.

(Т. Шевченко)

Отже, всі зазначені одиниці характеризуються семантикою повторюваності дії, проте остання відрізняється від інших значенням лише однократної повторюваності. Саме на позначення демультіплікаційних ситуацій у досліджуваному матеріалі виявлено прислівниковий еквівалент *якось раз* із семою ‘одного разу’, на фоні якої висвічується квант із характеристиками невизначеності часу протікання дії:

Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч. Високо, трохи не серед неба, стояв місяць, ясний, блискучий, повний.

(І.Н.-Левицький)

Навпаки, визначеність однократної реалізації дії характеризує ЕС *першого разу* (*перший раз*), що містить сему ‘вперше’, яка відбиває дію, котра передує усім наступним:

На завтра рано-рано, чуть зоря, жінки, заливаючись слізьми, прощалися з дітками,... перший раз потягли на панцину...

(П. Мирний)

Відсутністю вказівки на час протікання дії, проте конкретністю часового інтервалу, що кваліфікується як надкороткий, характеризується ЕС *на мить* із семою ‘підкреслює короткість дії’. Отже, семантика, на позначення якої утворено цю одиницю, співвідноситься з тією, що характеризують, за термінологією О.О. Потебні, „миттєві дієслова” (Потебня 1941: 88):

Поїзд летить... Віктору сходить пора вже. Ось і зупинка – всього лиш на мить.

(Д. Павличко)

Час протікання дії за допомогою прислівникових еквівалентів може характеризуватися різними способами. Одним із них є співвіднесеність з іншою дією. Це відображається семою ‘одночасно з іншою дією’, що міститься у чотирьох ЕС: *в (у) цю пору, в (у) цей час, о цій порі, тим часом*. Отже, з одного боку, зазначені елементи об’єднуються з одиницями таксисної семантики, з іншого – в системі української мови утворюють опозиції тотожності на лексичному рівні. Останнє виявляється справедливим і стосовно їхніх граматичних особливостей, оскільки всі чотири одиниці функціонують як аналоги прислівників. Стилїстичний маркер рідкісне, який належить ЕС *о цій порі*, засвідчує наявність стилїстичних відношень, протиставлення цієї одиниці трьом стилїстично нейтральним прислівниковим еквівалентам *в (у) цю пору, в (у) цей час, тим часом*. Пор., наприклад, уживання ЕС *в (у) цей час* і *о цій порі* в таких реченнях:

Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку квартиру, напонамацки шукає сірники, щоб засвітити свічі, але в цей час біля веранди обізвались голоси і кроки.

(М. Стельмах)

О цій порі місцеві жителі... виходили на свої веранди.

(О. Гончар)

Крім чотирьох попередніх одиниць, що характеризують час протікання дії зі вказівкою на одночасну співвіднесеність з іншою дією, у досліджуваному матеріалі фіксуються одиниці, які референціюють час протікання певної дії до або після реалізації іншої.

Три прислівникових еквіваленти маніфестують таку семантику через співвіднесеність до частин доби. ЕС *за північ* і *по півночі* зі спільною семою 'після півночі' характеризують дію, час протікання якої відбувається після 12-ої години ночі. В системі мови зазначені одиниці утворюють опозицію тотожності.

ЕС *по полудню* (*полудні*) з семою 'після полудня' відбиває протилежну стосовно двох зазначених одиниць семантику, оскільки вказує, що дія протікає після 12-ої години дня:

Ясний день, по полудню.

(Л. Українка)

Саме наявність точки відліку у часовому інтервалі, який референціюють зазначені елементи, дає підставу об'єднувати їх з одиницями інхоативної семантики. Точкою відліку для розгортання дії може виявитися і будь-який інший факт або подія, про які відомо тільки, що вони мали місце у минулому. На позначення часового інтервалу з такими особливостями його протікання виявлено три трисемних еквіваленти, об'єднаних спільною семою 'починаючи з того моменту, коли сталася якась подія чи відбулася якась дія' в опозицію тотожності, — *від тієї (тої) пори*, *з тієї (тої, тії) пори*, *з тих пір*. Пор., наприклад:

Вже люди, певне, від тії пори тут не живуть, як з раєм попрощались.

(Л. Українка)

Референціюючи певний часовий інтервал, зазначені одиниці об'єднуються з елементами дуративної семантики типу *від роду*, значення якого характеризує відрізок незавершеного інтервалу, котрий містить точку відліку, пор.:

— Сліпий Андрійко співає... Сліпий **від роду?** — Де там, осліпили.
(М. Стельмах)

Хоча всі трисемні прислівникові еквіваленти пов'язані з темпоральною семантикою, відбивають її одночасно з характеристиками чуттєвих сприймань, останнє найяскравіше відображається у двох наступних одиницях — *коли прийдеться* і *коли доведеться*, які виражають часову семантику, амальгамовану з семантикою фатальності, і містять спільну сему 'коли видається можливість', утворюючи в системі мови опозицію тотожності. Семантика футуральної спрямованості об'єднує ці одиниці ще з одним трисемним ЕС з *часом*, утвореним на позначення тривалого часового інтервалу, який відображається семою 'коли мине тривалий час':

*Вона [дружина] фельдшерує в радгоспі, а з **часом** буде в сім'ї ще й своя лікарка: оця сама Ліна. Вирішено в медінститут документи здавати.*

(О. Гончар)

Навпаки, протікання дії в минулому референціюється прислівниковим еквівалентом на [в (у)] *той час*, що містить сему 'на той момент у минулому':

[Тодоя:]

— *Мої веселощі такі смачні, як кислиці. Он баба Ганна вже й скривилася од їх... Усі засміялись. Саме в **той час** князь Єремія вернувся з муштрів і переходив через світлиці.*

(І. Н.-Левицький)

Спостереження за прислівниковими еквівалентами на позначення темпоральної семантики або пов'язаних із її маніфестацією підтверджують, що вони, як і інші лексичні обставинні конкретизатори часових відношень, „виступають тільки як дальня периферія функціонально-семантичного поля темпоральності” (Бондарко 1990: 53), якій притаманні „кроки в бік обмеження темпоральної значущості семантичних функцій і виявлення не власне темпоральної, а таксисної або модальної спеціалізації мовних засобів” (Бондарко 1990: 48). Виявляється, що хоча „слова на позначення часу належать до перших 500 найчастотніших серед повнозначних слів у всіх мовах” (Кочерган 1980: 4), у сучасній українській мові їхній арсенал постійно збагачується.

Поряд з одиницями темпоральної семантики у досліджуваному матеріалі фіксуються трисемні прислівникові еквіваленти, що характеризують значення простору і засвідчують адекватність відображення особливостей

людського світосприймання, оскільки „є буття, є простір і є виникнення” (Платон 1971: 494). Людина поступово пізнає простір, який є „однорідним і ізотропним” і в якому „немає будь-яких «відокремлених точок», напрямків «вгору» або «вниз» і т.д.” (Шемякин 1967: 39). Точкою відрахунку у цьому пізнанні вона визначає сама себе, а на думку О.О. Тараненка, „екстраполяція образу власного тіла як такої наочної даності, що пізнається суб’єктом як певна ціла і разом з тим розчленована сутність однієї з перших у освоєнні ним дійсності, служить однією з основних моделей розчленованого світу” (Мова і культура 1986: 120). Тому-то семантика, пов’язана з характеристиками людського тіла або його частин, стає подекуди присутньою у внутрішній організації елементів просторового значення.

Зі вказівкою на простір за допомогою орієнтації на частини людського тіла у досліджуваному матеріалі виявлено два трисемних еквіваленти. ЕС *за пазухою* містить лексичну сему ‘тримати між грудьми та одягом, що до них прилягає’, на фоні якої висувається квант існування. Від цієї одиниці прислівниковий еквівалент *за пазуху* із семою ‘засунути між грудьми та одягом, що до них прилягає’ відрізняється наявністю кванта спрямування. Пор.:

*Вона знала: буває часто — ласкаво усміхнеться боярин, ледве не переломиться у поклоні, а **за пазухою** камінь.*

(А. Хижняк)

*На Семена старий Кайдаш надів нову чорну свитку, засунув **за пазуху** паляницю, взяв у руки ціпок і пішов з своєю жінкою до Довбишів у гості.*

(І. Н.-Левицький)

ЕС *під пахвою* (*пахвами*) конститує в системі мови уявлення про просторову семантику, яка розкривається за допомогою посилання на частину людського тіла, власне, ту, що пов’язана з рукою. Останнє відображає лексична сема ‘з боку внутрішньої частини плечового згину’:

*Стиснувши **під пахвою** мольберт..., я прискорив кроки, щоб не спізнитися на автобус.*

(М. Томчаний)

Меліоративне значення спрямування висвічується на фоні семантики ЕС *на люди* з семою ‘туди, де багато людей’, тільки в цьому випадку просторове значення виражається за допомогою вказівки на присутність кількох осіб, в напрямі до яких розгортається дія:

*Сам хазяїн з’явився **на люди** в якомусь арештантському сіряку.*

(О. Гончар)

Місце перебування суб'єкта (об'єкта), де він виявляється в неприйнятних для нього умовах, характеризується трисемними прислівниковими еквівалентами *в (у) гостях* і *в (у) гостині*, що містять спільну сему 'там, де хтось є гостем', утворюючи в системі мови на лексичному рівні опозицію тотожності. Стосовно стилістичного забарвлення ці одиниці вступають у відношення протиставлення, оскільки ЕС *в (у) гостях* є стилістично нейтральним елементом, а прислівниковий еквівалент *в (у) гостині* — розмовним.

В опозицію тотожності входять і прислівникові еквіваленти *до запитання* і *до вимоги*, об'єднуючись спільною семою 'там, де щось видається особисто адресатові на його вимогу (про лист, пакунок і т. ін.):'

До листів і телеграм Храпкова звикала, не робила з них подій, але акуратненько навідувалася на пошту при „інтуристі” і з приємністю одержувала їх „до запитання”.

(І. Ле)

Опозиції тотожності засвідчують певну долю неекономності мовної системи, яка є необхідною для того, „щоб забезпечити виконання потрібного результату також і за несприятливих умов, коли виходить із строю якась підсистема” (КАСЕВИЧ 1988: 13).

Отже, виявлені трисемні еквіваленти слів утворені на позначення уявлень, пов'язаних із простором і часом, які „у цьому світі роз'єднують людей, одночасно за їхньою допомогою люди об'єднуються в об'єктивності та в соціальній буденності” (БЕРДЯЕВ 1994: 268). Фактором сприяння цьому виявляється, передусім, спілкування, оскільки воно дає підґрунтя для пізнання себе самого і собі подібного.

У процесі спілкування відшліфовується й зміст мислення, який уже потребує нових форм вираження, впливаючи тим самим на розвиток мови. Вплив мислення виявляється у „безперервному вдосконаленні мовних засобів вираження різних змістів думки — понять, відношень і т.ін.” (МЕЛЬНИЧУК 1967: 82). У процесі спілкування людей виробляються нові уявлення про їхні зовнішні характеристики, манеру спілкування, звички і т.ін. Якими засобами на ці зміни реагує мова, демонструють і досліджувані прислівникові еквіваленти. На позначення пристойних правил поведінки з елементами уважності та люб'язності утворено в системі мови прислівниковий еквівалент з *увічливості*, що містить сему 'виявляючи ввічливість':

Коли заглянув він по обіді до його світлиці, то зробив се тільки з увічливості.

(А. Кримський)

Характеристика внутрішнього стану особи відображається трьома досліджуваними прислівниковими еквівалентами. ЕС з *гордістю*, що містить сему 'відчуваючи гордість', утворено на позначення почуття задоволення від усвідомлення власних успіхів чи сприятливих дій. Навпаки, негативні емоції, викликані почуттям незадоволення в результаті якоїсь невдачі або несприятливих дій, відображає ЕС з *прикрістю*. Пор.:

Через хвилину вони вже були разом. — До нас дядько приїде! — з гордістю сказав Льоня. — Ну і хай! — Відповів Сашко.

(П. Грабовський)

— То та дурна Дарка! — мовила з прикрістю Зоня, цур їй, аж злякала.

(Л. Українка)

Певною мірою з одиницями пейоративної семантики об'єднується ЕС з *нетерпінням*, що містить сему 'виявляючи нетерпіння при чеканні', яка відображає емоції напруги, пов'язані з небажанням чи відсутністю можливості особи терпіти або щось витримувати. Пор.:

Листів чекає з нетерпінням, одразу відписує, а от грошей не приймає.

(П. Усенко)

Такий самий стан здатні відчувати й тварини. Використовування зазначеного ЕС для характеристики їхніх почуттів об'єднує цю одиницю з елементами зоонімної семантики:

Кінь з нетерпінням заграв під вершниками, затанцював, присідаючи на задні ноги.

(П. Грабовський)

Спосіб сприймання процесу спілкування відображається семою 'тільки слухаючи' ЕС *на слух*, на фоні якої висвічується меліоративне значення відсутності інших форм спілкування. Але сприймати, тільки слухаючи, можна не лише процеси говоріння, а й інші звуки навколишнього середовища. Семантика зазначеного ЕС засвідчує його можливості позначати й такі факти об'єктивної дійсності:

Досвідчений і допитливий механізатор на слух розпізнає неполадки у двигуні.

(3 газет)

На позначення інших способів протікання дії у досліджуваному матеріалі виявлено кілька одиниць. ЕС *яким чином* із семою 'як' утворено для характеристики узагальненого усвідомлення способу дії, який відображається цією одиницею у „чистому” вигляді без будь-яких меліоративних значень:

*Я слухаю промову і одночасно думаю – **яким чином** тут опинився батько?*

(Л. Смілянський)

Сема 'без необхідності', що виявляється інтегративною в опозиції тотожності ЕС *без потреби* – *без знадоби*, вказує на даремне виконання певних дій:

*– Вона тут ні при чим, – говорив [адвокат] до судді, ніби доко-
ряючи йому, що допустив **без потреби** Олену до слова.*

(Л. Мартович)

Способи дії, що виконує особа у цьому світі, є досить різноманітними, і мова активно реагує, відображаючи їх творенням нових форм. Це впливає вже зі спостережень за найпростішими стосовно внутрішньої організації прислівниковими еквівалентами, котрі референціюють такі уявлення. Крім зазначених одиниць із характеристиками способу дії, виявлено й такі, які відображають, як відбувається вплив суб'єкта на об'єкт дії. Так, якщо суб'єктом виявляється особа, а об'єктом рідина, то спосіб, за допомогою якого суб'єкт може використовувати об'єкт, здатен позначатися ЕС *на розлив*, що містить сему 'наливаючи у щось, коли рідина купується або продається':

*У гастрономі продається молоко у пляшках і **на розлив**.*

(Розм.)

Застосування людиною у своїй діяльності предметів, що характеризуються певною довжиною, може потребувати їхнього вертикального положення. На позначення останнього в системі української мови утворено ЕС *на попа* з лексичною семою 'вертикально':

*Люди зводили ті стовпи „**на попа**”, ставили їх по шнурку й закопували в землю.*

(С. Чорнобривець)

Характеристику дії суб'єкта, котра поширюється на предмет циліндричної форми, який можна охопити руками або обіймати, в системі мови

здатен позначати трисемний прислівниковий еквівалент *в обхват*, до внутрішнього складу якого входить сема ‘так, що можна охопити руками’:

Груша виросла висока і товста, в обхват не візьмеш.

(Розм.)

На позначення способу одягатися, коли одяг або взуття щільно облягають тіло з усіх сторін, у класі трисемних прислівникових еквівалентів виявлено ЕС *в обтяжку* з семою ‘про одяг чи взуття, що тісно прилягає до тіла’.

Спосіб реалізації дії певною мірою залежить від її кількісних та інтенсифікативних особливостей, на позначення яких фіксується кілька трисемних одиниць. Одна з них ЕС *ох як* із семою ‘дуже’ здатна інтенсифікувати як дії, так і ознаки або стан суб’єкта (об’єкта). Пор.:

Ох... як ти мене злякав, хай йому цур!..переводячи дух.. обізвалась вона до Грицька.

(П. Мирний)

Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранило моє батьківське серце...

(М. Коцюбинський)

ЕС *ач як* з атеунативною семантикою утворений на позначення інтенсифікативних характеристик стану або якості виконання дії:

— Та який вінок сплела. Ач як гарно їй у віночку! — додала Христя, зирнувши на Одарочку.

(П. Мирний)

З цією одиницею атеунативною семантикою об’єднується ЕС *як можна*, що містить сему ‘підсилює значення прислівника або прикметника вищого ступеня’. Від попереднього цей елемент відрізняється відсутністю здатності інтенсифікувати дії або стан:

Їм так допекли пани, що вони були ладні втекти от їх як можна далі, хоч на край світу.

(І. Н.-Левицький)

Певною мірою до одиниць інтенсифікативного плану належить і ЕС *ані (ні) разу* із семою ‘ніколи’, що виконує підсилювальну функцію заперечення дії, яка не повинна відбутися ні в який час і ні за яких обставин:

*Три роки дивився він на ту повітку, але **ні разу** не приходила до голови така думка [звести нову].*

(М. Коцюбинський)

Якщо проаналізовані трисемні інтенсифікатори здатні характеризувати і лінгвістично дискретні, і лінгвістично континуальні одиниці, то наступний утворено на позначення приблизної кількості лінгвістично дискретних одиниць, тобто це елемент, що належить до класу апроксиматорів. Прислівниковий еквівалент *чи мало* із семою 'немало' свідчить про таку кількісну характеристику елементів буття, яка, з погляду мовця, виявляється достатньою. На фоні цього значення висувається семантика на позначення кількості більшої, ніж достатня:

*— О жінко! — каже Тиміш, — се в тебе десь огневі сльози! — Бо гіркі, Тимоше! А **чи мало** я їх виплакала.*

(М. Вовчок)

Спостереження за найпростішими стосовно внутрішньої структури трисемними прислівниковими еквівалентами доводять, що їхнє творення зумовлюється вдосконаленням досвідної діяльності людини. Особливості внутрішньої структури зазначених одиниць свідчать, що їхня поява в системі української мови є результатом першого, чуттєвого ступеня пізнання людиною світу, яке відбувається за допомогою органів почуттів і стає „генетичною основою абстрактного мислення... супроводжує його, вносячи елементи чуттєвого спостереження в процес понятійного мислення” (БАБАЙЦЕВА 1967: 57). Наявність останніх імпліцитно відображається у досліджуваних ЕС, які хоча й переважно остаточно не завершили процес свого формування, все ж виявляють здатності самостійних одиниць системи мови, що виражається в їхніх можливостях входити в опозиційні відношення.

Чотирисемні прислівникові еквіваленти української мови представлені 184 одиницями. З них просторову семантику референціюють кілька одиниць у такий спосіб, коли „простір виступає як противага технізованим, таким, що відпадають, образам простору”. І це „нове „завоювання” або, точніше, засвоєння себе, обживання, одухотворення простору відбувається в різних напрямках і різними способами” (ТОПОРОВ 1997б: 150). Одним із них є пізнання простору за допомогою частин людського тіла, яке є „матеріальною системою відліку, що забезпечує людині сприйняття простору” (ШЕМЯКИН 1967: 40). Характеристика простору досліджуваними одиницями може відбуватися за посиланням на верхню або нижню частину тіла. Просторову семантику через вказівку на верхню частину тіла містить ЕС *в голову* з лексичними семами 'в ту частину ліжка,

де знаходиться голова' і 'біля голови', на фоні яких висвічується квант спрямування:

*Подушку перебила [Марія] пухенько — поклала **в голову**, застелила рядом.*

(А. Головка)

Хоча для відображення поняття руки в системі мови існує більше виражень, ніж для ніг (Вандриєс 1937: 203), усвідомлення ролі останніх як нижньої частини тіла досить продуктивне при вираженні просторової семантики. Не байдужими стосовно цього виявляються і чотирисемні прислівникові еквіваленти, в класі яких фіксуємо елемент *в (у) ноги* з лексичними семами 'класти в тій частині ліжка, де знаходяться ноги' і 'лежати в тій частині ліжка, де знаходяться ноги', на фоні яких висвічується квант існування.

Поняття руки, щоправда, тільки верхньої її частини, теж використовується для позначення просторової семантики чотирисемними прислівниковими еквівалентами. Такими є дві одиниці, котрі вступають між собою у відношення протиставлення: ЕС *під (попід) пахву (пахви)* з лексичними семами 'з-під внутрішньої частини плечового згину' і 'протилежне з-під пахви' та ЕС *з-під пахви (пахв)* із семами 'з-під внутрішньої частини плечового згину' і 'протилежне під (попід) пахву' Пор.:

*Старий Петро Джеря... взяв хліб **під пахву** і пішов з одним старостою до батюшки.*

(І. Н.-Левицький)

*Він йшов, і **з-під пахви** у нього виглядала папка.*

(Розм.)

„Одухотворення” простору відбувається й іншими шляхами. Одним із них є такий, коли прислівникові еквіваленти рефернціюють просторову семантику за допомогою вказівки на місце перебування чи спрямованість особи до місця призначення. Спрямованість особи до місця, в якому вона перебуватиме в незвичайній ролі, позначається двома чотирисемними ЕС: *в (у) гості* та *в (у) гостину*, які містять спільні семи 'туди, де хтось виявляється гостем' і 'протилежне з гостей'. На стилістичному рівні ці одиниці входять в опозицію протиставлення, оскільки перша з них є стилістично нейтральною, а друга — розмовною. Пор.:

*А внучка в юпку одяглась у Катрину і ніби йшла до діда **в гості**.*

(Т. Шевченко)

Якби я міг літати разом з птаством, До тебе прилетів би у гостину.

(Д. Павличко)

Одиницею з протилежною стосовно зазначених семантикою виявляється ЕС з *гостей*, що відображають його семи 'звідти, де був гостем' і 'протилежне в (у) гості'.

Від трисемних ЕС *в (у) гостях* і *в (у) гостині* чотирисемні *в (у) гості* та *в (у) гостину* відрізняються меліоративним значенням спрямування, в той час як на фоні семантики ЕС *в (у) гостях* і *в (у) гостині* висвічується квант перебування. Ним характеризується і два чотирисемних ЕС просторової семантики, що містять інтегративні семи 'за межами Батьківщини' і 'в іноземній державі', утворюючи опозицію тотожності, — *за рубезем* і *за кордоном*:

Роки перебування української письменниці за рубезем досить повно висвітлені дослідниками творчості і біографії Марка Вовчка.

(З журналу)

Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові.

(М. Коцюбинський)

Невизначеність місця перебування характеризується прислівниковими ЕС, що теж утворюють між собою опозицію тотожності, об'єднуючись спільними семами 'у будь-якому місці' і 'будь-де', — *де хочеш (хочете)* і *де завгодно*, на фоні семантики яких висвічується меліоративне значення відсутності обмеження у виборі місця перебування або байдужого ставлення до його вибору діячем:

Малуша рада була лягти де завгодно. Сказали б — спала просто на землі.

(С. Складенко)

— Людей... А де ж я їх візьму, тих людей? — Та де хочеш бери, а мусять бути.

(Г. Хоткевич)

Меліоративне значення байдужості у виборі напрямку дій виявляється при спостереженні за кількома чотирисемними ЕС просторової семантики. Одним із них виступає прислівниковий еквівалент *куди попало*, що містить семи 'байдуже куди' і 'все одно куди':

Вершники вже бігли там і там, куди попало.

(А. Хорунжий)

На фоні семантики ЕС *куди хочеш (хочете)* висвічується квант зумовленості напрямку бажанням діяча, що відображає сема ‘залежно від бажання’:

— *Поля й ґрунти тут тепер суспіль мої, а ви вже йдіть собі, куди хочете...*

(І. Н.-Левицький)

Друга сема цієї одиниці ‘у будь-яке місце’ виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях, що утворює ЕС *куди хочеш (хочете)* з прислівниковими еквівалентами *куди прийдеться* і *куди доведеться*, які перебувають між собою в опозиції тотожності. А їхня ще одна інтегративна сема ‘залежно від обставин’ засвідчує такий референційний стан речей, коли мовець покладається на фатальність протікання подій. Значення фатальності висвічується і на фоні просторової семантики, яку відображає ЕС *де прийдеться (приходиться)* з лексичними семами ‘у випадковому місці’ і ‘там, де видасться можливість’:

Як де приходиться йому [батькові] заробляти, і помагають йому син-парубок і другий хлопець.

(Г. Кв.-Основ’яненко)

Прислівникові еквіваленти здатні відображати просторову семантику у такий спосіб, коли вона виявляється амальгамованою зі значенням дистрибутивного спрямування, що з’ясовується при спостереженні за ЕС *хто куди* з семами ‘в різні місця’ і ‘в різні боки’:

На хуторянських волів теж марні надії, тільки-но стемніло, голоногі погоничі розбіглися хто куди.

(О. Гончар)

Обмеження дистрибуції місцеперебувань особи (осіб) характеризує чотирисемний ЕС *мало де* з семами ‘у небагатьох місцях’ і ‘майже ніде’, що певною мірою зближує цю одиницю з деінтенсифікаторами:

Удовина хата край села... з маленькими більмуватими віконечками — стара й ветха. Таких уже мало де є, хіба що по старих степових хуторах.

(А. Головка)

Якщо попередні чотирисемні прислівникові еквіваленти відображають просторову семантику кумулятивно зі значенням невизначеності місця

перебування чи напрямку (напрямків) до нього, то наступні шість, навпаки, характеризують просторову семантику з окремими показниками особливостей місця перебування діяча. Сприятливе для певних дій місце здатен позначити ЕС в (у) *тиші*, що містить лексичні семи 'у спокійному місці' і 'у тихому місці':

У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відчувала людина.

(М. Стельмах)

Семантику простору зі вказівкою на лідерське місце, яке теж переважно є сприятливим, відображає ЕС *на чолі*:

Їй здавалось, що проти неї на зустріч вийде вся бієвська громада з головою на чолі.

(І. Н.-Левицький)

Просторове значення за допомогою вказівки на відомий мовцеві об'єкт, розташований недалеко від того, про який йдеться, відображає ЕС *по сусідству* з семами 'поблизу' і 'поруч':

— Пам'ятай, як будеш продавати заводи, то вже по сусідству удайся до мене першого.

(І. Франко)

На позначення характеристики відстані між об'єктами або суб'єктом і об'єктом, яка, з погляду мовця, виявляється немалою, утворено в системі мови прислівниковий еквівалент *на віддалі (віддаленні)*:

Нарешті на віддаленні з'явилися житлові будинки.

(Розм.)

Два чотирисемних прислівникових еквіваленти *і тут* та *і (й) тутечки* (*тутечка, тутеньки, отутечки, отутеньки*), що входять у систему мови в опозицію тотожності на лексичному рівні, репрезентують просторову семантику, яка відображається ними за допомогою підкресленої вказівки на місце, яке визначає мовець:

[Невістка:]

— Ви, мамо, і тутечка [при виготовленні паски] усе порядковали... і чого скільки положити, і як запарювати, і місити...

(Г. Кв.-Основ'яненко)

З просторової семантики цих одиниць розвинулась темпоральна, що відображається семою 'у цей момент':

*Дівчинка вийшла з-за столу, **і тут** він побачив, яка вона маленька.*
(Розм.)

Спостереження за внутрішньою структурою цих одиниць підтверджують думку про те, що „взаємодія просторової й часової семантики є багатоплощинною й багатовимірною. Їх відтінки можуть поєднуватися в одному слові, що в умовах контексту актуалізує часову або просторову семантику” (Загнітко 1996: 206–207).

У групі чотирисемних еквівалентів слова темпоральної семантики фіксуємо елементи абітуалісного й дуративного значення. До перших належать такі, в яких темпоральна семантика кумулює з квантифікативною. Так, ЕС *весь (ввесь, увесь) час* із семами 'безперервно' і 'постійно' референціює стан таких справ, які відокремлені одна від одної незначними перервами, що свідчить про дискретний характер фактів, на позначення яких утворено цю одиницю, з одного боку, а з іншого, як правило, у гіперболічній формі — про їхню невичерпаність:

*Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті і робив це з великим запалом, розчервонівся і **ввесь час** не вгавав.*
(М. Коцюбинський)

Мультиплікаційний характер ситуацій відображає й ЕС *інший раз (іншим разом)* із семами 'інколи' й 'у деяких випадках', проте у цьому разі референціюються такі події, яким притаманна випадковість проявів:

*Мирошник той Хомою звався, І був він чоловік такий, Що негаразд за діло брався: А **інший раз** Буває дорогий і час.*
(Л. Глібов)

На межі одиниць абітуалісної і дуративної семантики перебуває прислівниковий еквівалент *на цей раз (цей раз, цього разу)* із семами 'саме зараз' і 'у цьому випадку', оскільки референціює мультиплікаційний перебіг подій, проте такий, що, з погляду мовця, віднайшов свій логічний кінець:

*— Вогонь на мене! — кричав Орлюк, відчуючи вже, як двигить земля під вагою ворожих танків. **Цього разу** Орлюка почули.*
(О. Довженко)

Темпоральна семантика дуративності порівняно з абітуалісною відображена значно більшим кількісним складом прислівникових чотиририсемних ЕС. З-поміж них, у першу чергу, виокремлюються такі, значення яких екстраполює у минулий час, і які містять елементи футуральної спрямованості. До останніх належать ЕС з *роками* і з *літами*, що вступають в опозицію тотожності за рахунок інтегративних сем 'коли мине кілька років' і 'з часом'. Пор.:

Можна думати, що з літами Українка Леся вийде на реальнішу дорогу, принаймні она [вона] каже й тепер, що коли б вона не послала своєї „Русалки“, то вже б тепер не пустила її в світ [Л. Косач].

(М. Мороз)

ЕС в (у) *дальшому* (*подальшому*) та *і надалі* (*далі*) функціонують у системі української мови як лексичні синоніми, оскільки об'єднуються значенням футуральної спрямованості і в словникових дефініціях тлумачаться одне за допомогою іншого. Пор. їхнє вживання у таких реченнях:

Останні роки в місті було побудовано кілька кінотеатрів; у подальшому збудують цирк та драматичний театр.

(Розм.)

Марат Нилович охоче консультував хлопців, радив, що і як робити, дозволив і надалі працювати у майстерні.

(Ю. Збанацький)

У прислівниковому еквіваленті в (у) *свій час* сема 'коли буде необхідно' відображає можливості референціювання зазначеною одиницею часовий інтервал, що настає у майбутньому, а сема 'колись у минулому' об'єднує цю одиницю з елементами темпоральної семантики на позначення минулого часу. Пор.:

Ти про все довідаєшся у свій час.

(Розм.)

Рідко можна тепер бачити балетні вистави, а ті, що бувають, такі жахливі, без смаку й організації, без живої думки. Те, що ми в свій час побачили, бачите, пішло без сліду.

(Ю. Яновський)

У цілому в досліджуваному матеріалі виявлено кілька одиниць, здатних одночасно референціювати проміжок часу з посиланням на його майбутнє протікання, минуле або таке, що збігається з моментом мовлення. До таких одиниць належить прислівниковий еквівалент *до того часу*, що

референціює часовий інтервал, який протікав у минулому або настане у майбутньому до моменту, виокремленому мовцем. Це відображають лексичні семи зазначеного ЕС ‘до певного моменту’ і ‘до певного часу’:

У минулому році я бачив осінній переліт птахів. До того часу мені не доводилося його спостерігати.

(Розм.)

І поки битиметься могутнє серце насосної, до того часу йтиме на степ вода.

(Ю. Збанацький)

Майже у такий самий спосіб маніфестує темпоральну семантику ЕС *в (у) ту ж мить (тієї ж миті)*, але якщо попередня одиниця референціює часовий інтервал, дія якого розгорталася до моменту, визначеного мовцем, то прислівниковий еквівалент *в (у) ту ж мить (тієї ж миті)* маніфестує надкороткий інтервал, який збігається з моментом, виокремленим мовцем. Причому вказівка на нього набуває інтенсифікативних ознак:

Як тільки вихилив Панько голову понад браму, в ту ж мить пустився руками і зіскочив на землю, як кіт.

(Л. Мартович)

Одна з лексичних сем цієї одиниці ‘відразу ж’ виявляється інтегративною в еквіполентній опозиції з прислівниковим ЕС *цієї ж хвилини*, на фоні темпоральної семантики якого висвічується інтенсифікативно-воли- тивне значення, що більшою мірою відображається семою ‘негайно’:

Цієї ж хвилини поверни мені книжку.

(Розм.)

Отже, зазначені ЕС дуративної семантики референціують такий часовий інтервал, що має кінцеве обмеження моментом, виокремленим мовцем. ЕС *все (усе) ще* теж маніфестує часовий інтервал, але такий, який розпочався в минулому і триває в момент мовлення:

[Елеазар:]

— *Що ж вороги починили, що ж мені вдіяли люті? Руки мої все ще дужі, ноги мої все ще міцні, очі мої все ще видючі..., тільки язик мій — здався ворогам на потому!*

(Л. Українка)

Указівку на те, що дія розгортається у часі паралельно іншій, містить ЕС *по дорозі і на прощання*. Семи ‘попутно’ і ‘мимохідь’ ЕС *по дорозі*

засвідчують такий референційний стан, коли діяч не докладає зусиль чи не має можливостей для здійснення своїх намірів, отже час їхньої реалізації повністю залежить від інших дій:

*Як пошле мені Господь милосердний волю, хіба що **по дорозі** заїду
в Чорноморію.*

(Т. Шевченко)

Сема 'під час розставання' ЕС *на прощання* теж відображає факт того, що дія відбувається паралельно іншій, проте остання має свої визначені характеристики — це акт розлучення. Інша сема цієї одиниці 'перед розлученням' повідомляє про референцію зазначеною одиницею інтервалу з правим чітко окресленим обмеженням:

*Марко Лукич **на прощання** подарував мені „Кобзаря” Т. Шевченка.*

(Минуле укр. театру)

Загалом чотирисемні прислівникові еквіваленти досить часто маніфестують такий часовий інтервал, котрий має кінцеве або початкове обмеження. Якщо умовно вважати, що хронологічний час розгортається зліва направо, то такі обмеження можна теж називати лівими (початковими) або правими (кінцевими). До того ж, часовий інтервал, який маніфестують ЕС, може мати обмеження частинами доби. Таку семантику містить ЕС *над ранок* (*ранком*) із семами 'до того як настане ранок' і 'протилежне під вечір'. Друга сема цієї одиниці засвідчує функціонування в системі української мови елемента протилежної семантики. Таким є ЕС *під вечір*, що характеризує часову семантику з правим обмеженням частини доби, яка в астрономічному розумінні протистоїть ранку, тобто зазначені елементи належать до „координаційних слів”, що, відображаючи координаційні поняття, входять у систему опозицій (див. Новиков 1973: 217–218). Пор.:

*Раз **над ранком** чує тітка: щось стогне над дверми.*

(О. Маковей)

*Вже аж **під вечір**, коли яруга крилася сутінками, покинув Тимко шельоги.*

(Г. Тютюнник)

ЕС, що референціюють часовий інтервал із лівим обмеженням, містять темпоральну семантику, амальгамовану з меліоративним значенням постійності. Два з них, ЕС *від* (*од*) *народження* і з *народження*, об'єднуються спільними семами 'з моменту народження' і 'від самого раннього віку',

утворюючи в системі мови опозицію тотожності. З трисемним прислівниковим еквівалентом *від роду* за рахунок інтегративної семи 'від самого народження' вони утворюють привативні опозиції, де останньому належить місце гіпероніма. Роль гіпероніма відводиться цій одиниці і в опозиції *від роду* – *від (од) природи*. Остання в словникових дефініціях тлумачиться за допомогою ЕС *від народження*, отже, в системі мови ці одиниці вступають у синонімічні відношення. ЕС *від (од) природи* більшою мірою, ніж інші прислівникові еквіваленти, що референціюють часовий інтервал з лівим обмеженням, відображає темпоральну семантику у такий спосіб, коли на її фоні розвивається семантика міри прояву ознаки, яка подекуди висувається на передній план. Пор.:

*Ремул, Рутульської породи, Троюродний був Турну сват, Хвастун
і дурень од природи, Що не робив, то все не в лад.*

(І. Котляревський)

Тривалий часовий інтервал, ліва межа якого чітко не окреслена, про неї тільки відомо, що вона характеризується віддаленим минулим (останнє відрізняє цю одиницю від решти, які маніфестують часовий інтервал з лівою межею), референціює ЕС *від віків* із семами 'здавна' і 'з давніх літ':

І від віків столичний город – вдовий: і князь, і каган одійшли навік.

(Є. Маланюк)

Проте характеристика моменту, виокремленого мовцем, відіграє неабияку роль у темпоральній семантиці наступних ЕС. Так, з його закінченням пов'язана темпоральна семантика ЕС *під кінець* і *на останку*, що об'єднуються спільними семами 'у самому кінці' і 'наприкінці' в опозицію тотожності:

Подорож скінчалася, під кінець хотілося додому.

(Розм.)

Достав [дід] з полиці горщик, налив у нього води з коновки, накришив бурячків та зеленої закришки на смак та й кинув туди гриби на останку.

(П. Козланюк)

Певною мірою з цими одиницями способом відображення часової семантики об'єднується ЕС *на довершення* <всього>, що містить семи 'до всього іншого' й 'у кінцевому результаті', перша з яких засвідчує надмірність або надлишковість певних дій. Саме це дає підстави говорити про зближення зазначеної одиниці з елементами квантифікативного аспекту:

На довершення всього, як грім серед ясного неба, виявилося, що Неля задумала постригтися в монашки.

(І. Вільде)

На кінцевий результат певних дій вказує й ЕС на [в (у)] *додаток* (*наддаток*) та на [в (у)] *придачу* (*додачу*), в яких темпорально-цесативна семантика кумулює з квантифікативною:

Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднявся.

(П. Мирний)

Він цілу ніч лаяв жінку, а коли лайка не допомагала, давав доброго стусана на додачу.

(П. Колесник)

У системі мови зазначені одиниці об'єднуються інтегративною семою 'зверх того' в еквіполентну опозицію. ЕС *в (у) підсумку* теж містить темпорально-цесативну семантику, але амальгамовану з підсумковою, що відображають семи 'після висловленого' й 'після зробленого'.

На позначення часового інтервалу з включенням моменту, від якого розгортається дія у часі, виявлено чотири чотирисемних еквіваленти, три з яких у системі мови утворюють за рахунок спільних сем 'насамперед' і 'спочатку' опозиції тотожності: *для початку, для почину, на початок*. На фоні основного темпорального значення цих одиниць висвічується меліоративна семантика призначення. Пор.:

Для початку посилаю вірші: не здивуйте їх монотонності, — аже [адже] я тут „на засланні”, а вкупі зо мною і моя муза.

(Л. Українка)

Вийму сопілчину і „ластівку” заграю для почину.

(П. Воронько)

Інтегративною семою 'спочатку' ці одиниці об'єднуються в еквіполентні опозиції з ЕС *на перших порах*, друга лексична сема якого 'спершу' виступає в ролі диференційного компонента опозицій, як і сема 'насамперед' ЕС *на початок, для почину, для початку*. Від останніх ЕС *на перших порах* відрізняється темпоральною семантикою, пов'язаною з характеристикою більш тривалого моменту, з яким співвідноситься розгортання дії у часі, і відсутністю у внутрішній структурі кванта призначення:

[Загуба:]

— Тут же свої люди ще лишилися... Допоможуть на перших порах.

(Я. Мамонтов)

ЕС на *перший погляд* теж за рахунок інтегративної семи ‘спочатку’ утворює еквіполентні опозиції з прислівниковими еквівалентами *на початок, для початку, для почину, на перших порах*. Диференційна сема ‘по першому враженню’ ЕС на *перший погляд* засвідчує можливості референціювання цією одиницею характеристики умов протікання дії:

Є речі, які лише на перший погляд видаються несумісними.

(Розм.)

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцяти добиралося.

(П. Мирний)

Темпоральну семантику, що не співвідноситься з будь-яким моментом, а вибір часу протікання дії залежить від бажання діяча, здатен референціювати ЕС *коли завгодно*. Це відображається його семою ‘у будь-який час’. Друга лексична сема цієї одиниці ‘завжди’ засвідчує й інтенсифікативні її можливості.

Свого роду протилежну темпоральну семантику містить ЕС в (у) *строк*, оскільки маніфестує в системі мови такий референційний стан, коли дія має статися чи сталася у той виокремлений час, що чітко призначений для цього:

У мене ще був тиждень: цього досить, щоб відвідати маму й у строк приїхати на місце призначення.

(М. Чабанівський)

З усвідомленням ситуацій у просторі і в часі нерозривно пов’язані кількісні ознаки елементів буття, на позначення чого у різних мовах утворено і твориться чисельний склад одиниць, які належать різним граматичним категоріям або навіть різним структурним ярусам системи мови (див. ЖАБОТИНСКАЯ 1992; Дмитрук 1998; КК 1990). Певна активність стосовно цього виявляється і в класі чотирисемних прислівникових еквівалентів української мови, де утворені елементи квантитативної семантики на позначення лінгвістично дискретних і лінгвістично континуальних одиниць.

Усвідомлюючи, що „базою квантифікаторів є понятійна категорія, яку можна визначити як «розміту величину просторової форми»” (ЖАБОТИНСКАЯ 1992: 141), усе ж намагатимемося у дослідженні розташовувати прислівникові еквіваленти квантитативної семантики у співвіднесенні з умовною градаційною шкалою, на якій за нормативну (середню) кількість ситуацій, тобто точкою відліку, взято числовий орієнтир, обраний мовцем. Отже, всі досліджувані чотирисемні прислівникові еквіваленти відображають кількісну семантику зі вказівкою на її приблизний характер.

Останнє дає підстави кваліфікувати зазначені елементи як апроксиматори. Якщо нормою вважати середню кількість ситуацій, з погляду мовця, то вказівка на нормативний характер їхнього існування міститься в ЕС *в (у) середньому*, що відображається семами ‘беручи за норму середню кількість’ і ‘виходячи з середньої кількості’:

— *Щоб не подумали, що я вигадую — почитаю вам, скільки й де збирається в середньому хліба з десятини, — підніс [Тургаєвич] до очей папірець і почав вичитувати.*

(М. Стельмах)

Переважна більшість чотирисемних еквівалентів утворена на позначення такої квантитативної семантики, що незначною мірою перебільшує ту кількість одиниць, яку мовець вважає точкою відліку. ЕС *більше* як містить семи ‘підкреслює важливість чогось’ і ‘понад’, перша з яких засвідчує зв’язок цього елемента з одиницями інтенсифікативного плану. Кількісну семантику, котра перебільшує нормативну, з квантом зайвості референціюють два прислівникові еквіваленти з *лишком* і з *заком*, які утворюють між собою опозицію тотожності, об’єднуючись спільними лексичними семами ‘більше’ і ‘понад якусь кількість’ та стилістичними маркерами розмовності. Незначну надлишковість міри референціює й ЕС з *верхом*, що містить семи ‘з додатком’ і ‘у великій кількості’:

[Охрім:]

— *А в мене овесець важенький, дешево віддам і міра людська: вісім з верхом і тричі по боку вдарити.*

(Г. Кв.-Основ’яненко)

Квант незначного перебільшення, з погляду мовця, певної кількості предметів висувається на фоні кількісної семантики ЕС з *чимось* (*чимсь*), що містить семи ‘з незначним перебільшенням’ і ‘трохи більше’.

Характеристику надзвичайно великої кількості предметів, перебільшення якої, з погляду мовця, стає неможливим, відображають два ЕС *без ліку* (*лічби*) і *без рахунку*, що в системі мови утворюють опозицію тотожності, об’єднуючись спільними семами ‘дуже багато’ і ‘в дуже великій кількості’. Пор.:

Гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку.

(О. Довженко)

Одиницями, що референціюють кількісну семантику трохи меншу, ніж таку, яка вважається мовцем за норму, виявляються ЕС *трохи* (*троха*)

<що> не і мало не, які вступають у відношення опозиційної тотожності за рахунок спільних сем ‘майже’ і ‘так, що трохи не вистачає чогось’. Певною мірою з цими одиницями об’єднується ЕС в *обріз*, який відображає обмеженість кількісних характеристик. На фоні його семантики, що відбивається семами ‘без надлишку’ і ‘не більш ніж необхідно’, висвічується меліоративне значення недостатності.

З одиницями, котрі маніфестують кількісну семантику, межують елементи на позначення явищ інтенсивності, яка „пронизує все біологічне, емоційне і соціальне життя суспільства, весь об’єктивний світ, що дано людині в його сприйманні” (ЖАБОТИНСКАЯ 1992: 103). Хоча поняття, референція інтенсифікації яких відбувається прислівниковими еквівалентами, досить різноманітні в об’єктивній дійсності, творення інтенсификаторів у системі мови демонструє певні закономірності. Так, з останніх виокремлюються одиниці на позначення атеунативної семантики, а також елементи, в яких амальгамоване атеунативне і суперлативне значення.

Атеунативну семантику містить ЕС *ой як*, що здатен референціювати інтенсифікацію дії (сема ‘дуже сильно’) і ознаки (сема ‘дуже’). Семою ‘дуже сильно’ зазначена одиниця об’єднується в еквіполентні опозиції з прислівниковими еквівалентами *до неможливості* і *до незмоги*, котрі перебувають між собою в опозиції тотожності, другим інтегративним компонентом якої виступає сема ‘у вищій мірі’. Остання, з одного боку, виявляється диференційною в еквіполентних опозиціях цих одиниць з ЕС *ой як*, а з іншого — засвідчує здатність ЕС *до незмоги* і *до неможливості* маніфестувати суперлативну семантику:

Страшне, схудле до неможливості обличчя (сина) побачила вона в одну мить.

(Г. Хоткевич)

Сема ‘дуже сильно’ виступає інтегративною і в еквіполентних опозиціях цих одиниць ще з одним чотирисемним ЕС — *до сліз*, диференційна сема якого ‘надзвичайно’ виявляється одночасно інтегративною в опозиціях із прислівниковими еквівалентами *до зарізу* і *на славу*. Диференційна сема ‘дуже’ ЕС *до зарізу* об’єднує його в еквіполентну опозицію з прислівниковим еквівалентом *ой як*. Вона ж засвідчує можливості референціювання ЕС *до зарізу* атеунативної семантики, як і диференційна сема ‘дуже добре’ ЕС *на славу*:

— Не будемо будити ні бабуню, ні матір... Ляжемо собі в клуні на сіні та й виспимось на славу.

(М. Стельмах)

Чотирисемні прислівникові еквіваленти здатні представляти інтенсифікативну семантику у такий спосіб, коли вона виявляється амальгмованою зі значенням способу дії. Прикладом такої референції є ЕС *до впаду* (*упаду*), одна з сем якого ‘дуже сильно’ об’єднує його в системі мови в еквіполентні опозиції з ЕС *ой як, до незмоги, до неможливості, до сліз, до зарізу й на славу*, тобто демонструє близькість ЕС *до впаду* з елементами інтенсифікативного характеру, а сема ‘працювати з останніх сил’ свідчить про зв’язок цієї одиниці з елементами, утвореними на позначення способу дії:

Ніколи вона [Маруся] так швидко рум’янцем не спахне, як от Катря наша,... не заплаче; до впаду не затанцюється.

(М. Вовчок)

Такий самий розподіл семантики спостерігається й у внутрішній структурі ЕС *до зносу і до нестями* (*нестяму*), де сема ‘дуже сильно’ об’єднує ці одиниці з вище зазначеними інтенсифікаторами в еквіполентні опозиції, а сема ‘нестямно’ ЕС *до нестями* маніфестує належність одиниці й до елементів на позначення способу дії:

Хапає [Юда] мотику і, розгинаючись, не витираючи поту, працює до нестяму.

(Л. Українка)

Суперлативну семантику референціюють у досліджуваному матеріалі ЕС *над (понад) усе, найбільше (більше, більш) всього (усього), найбільше (більш) за все*, що за рахунок спільних сем ‘особливо’ і ‘щонайбільше’ утворюють опозиції тотожності в системі мови. Пор., наприклад:

За таким Трохим більше усього пилновав.

(Г. Кв.-Оснoв’яненко)

ЕС *над (понад) міру і над (понад) силу* теж маніфестують у системі мови суперлативну семантику, таку, що пов’язана з уявленням про перебільшення норми ознаки дії у такий спосіб, коли вони вже виявляються зайвими або такими, що перебільшують можливості дозволеного. Це відображають спільні семи ‘занадто’ і ‘більше дозволеного’ прислівникових еквівалентів *над (понад) міру і над (понад) силу*, які перебувають між собою в опозиції тотожності.

Певною мірою протилежну семантику стосовно цих одиниць референціюють ЕС *по змозі (спромозі) і по можливості*, які перебувають в опозиції тотожності, об’єднуючись спільними семами ‘в міру сил’ і ‘наскільки можливо’.

На вичерпаність певних дій, їхню повну реалізацію вказує одиниця інтенсифікативного плану *без остатку* (*останку, остачі*), що містить семи ‘зовсім’ і ‘повністю’:

*Любіть і боріться за щастя безкрає, згоріть без останку за край
дорогий.*

(В. Сосюра)

Першою з них зазначений ЕС об'єднується в еквіполентну опозицію з прислівниковим еквівалентом *без сліду*, диференційна сема якого ‘безслідно’ відображає її можливості характеризувати семантику способу дії:

Бульбашки, спливаючи... тонули без сліду.

(О. Досвітній)

Загалом на позначення способу дії у класі чотирисемних еквівалентів фіксується максимальна кількість одиниць, яка за своєю чисельністю значно перебільшує елементи просторової, часової або квантитативної семантики.

Характеристику того, що дія має протікати чи протікає так, як вважає мовець за потрібне, відображають два прислівникових еквіваленти: *таким чином* і *таким робом*, що на лексичному рівні в системі мови утворюють опозицію тотожності, об'єднуючись спільними семами ‘так’ і ‘саме так’. Остання з них відбиває певний зв'язок зазначених одиниць з елементами інтенсифікативного плану й об'єднує їх в еквіполентні опозиції з ЕС *оце* (*от, ось*) так. Пор.:

— Побудований *таким чином*, як це я пропоную, вогонь мінометних рот полку обов'язково накриває траншею противника.

(О. Гончар)

Подібну до цієї семантики відображають ЕС як *слід* і як *належить*, але уявлення, що ними референціюються, відповідають загальноприйнятим нормам або певним порядкам. Це відбивають семи ‘за певними правилами’ і ‘за встановленим порядком’:

[Павло:]

— Почали працювати [шахтарі] *як належить*.

(О. Корнійчук)

— Та ховайте [гроші] *як слід*. Бо тепер на ярмарки такі митці з міста наїздять, що незчуєтесь, як і витягнуть.

(А. Головка)

Ситуації, які відповідають певним нормам, визначеним правилами, завжди є доречними. Вказівку на останнє містять прислівникові еквіваленти *до речі, до ладу і до діла*, об'єднані в системі мови спільними семами 'доречно' і 'відповідає певній ситуації' в опозиції тотожності. Навпаки, значення того, що дія протікає сама собою і без будь-яких правил відображено в системі мови ЕС *просто так*, який містить семи 'без особливих намірів' і 'без особливих причин'. Таку саму семантику, але з меліоративним значенням залежності протікання певних подій від бажань діяча референціює ЕС як *завгодно*, що відображено його семами 'будь-як' і 'у відповідності до бажань'.

Усі проаналізовані одиниці з характеристиками способу дії об'єднуються тим, що утворені на позначення будь-яких можливих дій, тобто несуть у собі певною мірою узагальнюючі особливості. Проте у досліджуваному матеріалі виявлено і такі прислівникові еквіваленти, творення яких зумовлено специфікою окремих дій. Зазначені елементи референціюють у системі мови особливості людини, пов'язані з різноманітними процесами світопізнання, результатом яких стає „здатність оперувати все ширшою шкалою і тонкішими засобами інтерпретації дійсності” (Дорошевський 1973: 87).

Загальновідомо, що „реалізація особи є також реалізацію спілкування” (Бердяев 1994: 315). Якщо до цього додати, що „реалізація спілкування не знає смерті” (Бердяев 1994: 315), то зрозумілим стає значення спілкування в життєдіяльності людини і суспільства. Тому не випадковою виявляється й поява нових утворень, зокрема у класі прислівникових еквівалентів, на позначення особливостей спілкування і, власне, його основного виду — говоріння. Саме про те, що спілкування відбувається у такий, а не в інший спосіб, повідомляє ЕС *на словах* із семою 'в усній формі'. Друга сема 'у розмові, а не в дійсності' відбиває такий стан справ, коли мовцєві відомі справжні ситуації у дійсності, які не відповідають з тієї чи іншої причини їхньому представленню в акті спілкування:

На словах наче й добрий, дав [Огієнко] матері навіть попону хлопцеві ноги прикрити, а почувається, якби сила, — передувив би і Яреська, і матір, і весь їхній рід.

(О. Гончар)

Фізичні особливості напруження учасника розмови певною мірою пов'язані з таким самим його внутрішнім станом. Їх маніфестує в системі мови ЕС з *надсадою*, який містить семи 'напружено' й 'надсадно':

Там, далеко внизу, хтось гукав довго, з надсадою: — Давай поро-он!

(О. Донченко)

Манеру спілкування, яке можна охарактеризувати як несуттєве або несерйозне для співрозмовників, відображає в системі української мови прислівниковий еквівалент *на [в (у)] жарт* з лексичними семами 'несерйозно' і 'жартома'. Іншого типу, дещо протилежну стосовно зазначеної, манеру спілкування характеризують два чотирисемних еквіваленти *по секрету* і *під секретом*, які в системі мови утворюють опозицію тотожності. Їхня спільна сема 'розраховуючи на збереження таємниці' відображає такі ситуації, коли учасники бесіди націлені на серйозне спілкування й одночасно розраховують на певні якості партнера або партнерів. Друга спільна сема 'протилежне на весь (повний) голос' засвідчує можливості цих одиниць вступати у відношення протиставлення. Для надання вагомості попередньо висловленій думці в процесі спілкування подекуди вживаються засоби її підтвердження. Спосіб такого спілкування характеризується прислівниковим еквівалентом *на підтвердження (потвердження)* із семами 'для того, щоб підтвердити якусь думку' і 'для того, щоб підтвердити якісь слова'.

На позначення способу відповідної реакції на дії іншого співучасника акту спілкування утворено кілька прислівникових еквівалентів. Два з них просто вказують, що дія є саме відповідною. Такими виявляються ЕС *у відповідь* і *в (у) свою чергу*, що в системі мови функціонують як синонімічні утворення:

— *Так і треба. — Векла було у відповідь каже.*

(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

Особливості відповідних дій, які є реакцією на позитивні дії одного співучасника спілкування стосовно іншого, характеризують ЕС з (*із*) *вдячністю* і з *подякою*, об'єднані в опозицію тотожності спільними семами 'виражаючи подяку' і 'відчуваючи подяку':

Учитель з вдячністю глянув на всіх: — А ми і є той „хтось”, великий, непереможний. Частка його, народ!

(П. Грабовський)

Друга з сем зазначених одиниць 'відчуваючи подяку' відображає ситуації, коли йдеться про внутрішній стан особи, який виникає не обов'язково в процесі спілкування, а може бути його наслідком:

Дорогою він з вдячністю думав про Максима. Авжеж, справжній друг.

(П. Усенко)

Внутрішній стан особи, який позначається чотирисемними прислівниковими еквівалентами, може мати позитивний і негативний характер. У науковій літературі неодноразово йшлося про те, що у референціюванні психологічних процесів і станів „для важкого і неприємного в мові існує більше позначень, ніж для легкого і радісного” (Вандриес 1937: 202; *Мова і культура* 1986: 111–112). Проте при спостереженні за чотирисемними прислівниковими еквівалентами ця думка не підтверджується. Можна відзначити, що творення цих одиниць відбувається рівною мірою як на позначення „важкого і неприємного”, так і таких, що характеризують „легке і радісне”, від якого, звичайно, особа одержує задоволення. Вказівку на останнє відображає ЕС *в охоту* з семами ‘з охотою’ та ‘із задоволенням’, останньою з яких засвідчуються її синонімічні відношення в системі мови з іншим чотирисемним прислівниковим еквівалентом *із задоволенням*, що містить семи ‘відчуваючи почуття удоволення’ і ‘відчуваючи почуття задоволення’. Стан, коли особа перебуває у повній готовності, забезпечена відповідними засобами, теж вважається „легким і радісним”. Його характеристику відображає прислівниковий еквівалент *у всеозброєнні* з семами ‘добре підготовлений’ і ‘володіти чимось досконало’:

Вода тепер стала лютим ворогом будівників, і супроти неї рушили у всеозброєнні техніки.

(З журналу)

Мати надію або сподіватися на щось є приємним відчуттям. На позначення такого позитивного стану особи фіксується прислівниковий еквівалент *в (у) сподіванні (сподіванці)*, що містить семи ‘покладаючи надію на щось’ і ‘сподіваючись’.

Два чотирисемних еквіваленти референціюють стан здивування, який важко кваліфікувати як позитивний або негативний, оскільки це залежить від чинників, що його викликають. Одиниці на позначення здивування характеризують стан певного напруження особи, яка перебуває під впливом позитивних або негативних факторів. Такими є прислівникові еквіваленти *із здивуванням (здивованням)* і *з подивом*, об’єднані спільними семами ‘відчуваючи здивування’ і ‘виражаючи здивування’ в опозицію тотожності. Певне напруження відчуває й особа, що виявляє вагання у прийнятті своїх рішень. Дії такого аспекту позначаються в системі мови чотирисемним ЕС *в нерішучості* з семами ‘відчуваючи нерішучість’ і ‘вагаючись’. Більш значне напруження, викликане факторами неочікуваного характеру, і таку, яка приводить до стану ‘важкого і неприємного’, маніфестує ЕС з [від (од)] *переляку* з семами ‘відчуваючи переляк’ і ‘злякавшись’:

Ошалілий від переляку... почав [Суліман] ритись в буфеті з посудом.
(І. Вільде)

Відчуття хвилювання, розгубленості, неврівноваженості, пов'язані теж з неочікуваним фактом, характеризує ЕС в (у) *нестяхі* (*нестямці, нестямку*), що містить семи 'відчуваючи хвилювання' і 'відчуваючи збудження':

Шумаков доторкнувся до плеча лейтенанта. Голобородько в нестяхі закліпав очима і раптом відскочив.

(А. Головка)

Напруження вищої міри, викликане несподіваними чинниками, результатом якого може стати навіть поява негативного фізичного стану, відображає ЕС в (у) *нестяхі* з семами 'бути непритомним' і 'втратити свідомість'.

Характер дії особи стосовно іншої (інших) теж позначається чотирисемними прислівниковими еквівалентами переважно в такому аспекті, який має ознаки позитивності. Так, позначення правильного, об'єктивного, неупередженого ставлення до співучасників дій або співрозмовників відбувається за допомогою прислівникового еквівалента *по справедливості*, до внутрішнього складу якого входять семи 'справедливо' і 'по заслугах'. Спосіб щирих, чесних дій, у тому числі говоріння, відображає в системі мови ЕС *по совісті*:

— По совісті кажу: не хочеться мені з чужими людьми робити. Люблю своїх... Так серце чоловіка встроєно, що до свого тягне.

(В. Винниченко)

Особливості взаємодії двох або більше осіб без надавання кваліфікативних характеристик позитивності чи негативності їхнього спілкування відображають кілька чотирисемних прислівникових еквівалентів. Один з них — *на пару* засвідчує, що дія відбувається за участю двох осіб:

— Може, я вже останній окоп рию, для історії залишу! Давай на пару.

(О. Гончар)

ЕС в (у) *складчину* відображає, що засоби, переважно кошти, за допомогою яких стає можливою дія, є результатом співпраці двох або більше осіб:

Стропата дістають свої копійки, в складчину беруть горілку.

(М. Стельмах)

Спосіб тісної фізичної взаємодії, переважно двох осіб, відображається ЕС в обнімку:

Ось якісь троє старшин йдуть в обнімку.

(О. Гончар)

Особливості пересування у просторі декількох осіб, пов'язаних певним порядком слідування, референціює ЕС *по одному*, що відображено його семами 'йти один за одним' і 'не всі разом'. Навпаки, спосіб дій з порушенням певних правил або постанов відбиває в системі мови прислівниковий еквівалент *поза <всякою> чергою*. Імпліцитно відображає характер взаємодії переважно двох осіб і прислівниковий еквівалент *на вигляд* із семами 'за зовнішніми ознаками' і 'судячи з зовнішнього вигляду', оскільки висновки про особливості певного вигляду можуть виникнути тільки внаслідок присутності спостерігача й особи, на яку спрямована його увага. Щоправда, об'єктом, за яким спостерігає мовець, може виявитися у даному разі будь-який факт дійсності. Пор.:

Всі веслярі озброїлися, й тепер ватага їхня являла грізну й страшну на вигляд силу.

(В. Шевчук)

Пам'ятайте про важкі наслідки, які несе грип, ця невинна на вигляд хвороба.

(Розм.)

Якщо ЕС *на вигляд* відображає уявлення мовця про зовнішні особливості об'єкта, то прислівниковий еквівалент *на плаву* з семами 'на воді' і 'у стані плавання' характеризує стан об'єкта, який фіксується мовцем:

Завдяки самовідданості матроса Володимира Бучного наш корабель лишився на плаву.

(Д. Ткач)

Власний спосіб відчущань, який виникає в діяча в результаті фізичної взаємодії з об'єктом (куштування), позначає ЕС *на смак*:

Шпак не від того, щоб, як спілі вишні покуштувати, що воно на смак.

(М. Рильський)

Відчущання ведуть людину до прагнень. Ще давньогрецькими класиками відзначалося, що „коли є відчущання, то є і прагнення” (АРИСТОТЕЛЬ

1937: 40). Те, що особа діє у власних інтересах і її наміри спрямовані у майбутнє, відображає в системі української мови прислівниковий еквівалент *про запас* із семами ‘на всякий випадок’ і ‘завчасно’:

*Прийшов спас — держи рукавиці **про запас**.*

(Укр. присл.)

Наміри особи можуть виникати під впливом найрізноманітніших чинників. З них виокремлюються такі, що пов’язуються з особливостями діяльності людської свідомості. Так, наміри залишити необхідні відбитки у пам’яті, що є „найглибшим онтологічним початком у людині, яка зв’язує і рухає єдність особистості” (Бердяев 1994: 315), позначаються прислівниковими еквівалентами *на пам’ять*, *на згадку*, *на спомин*, *на спогад*, об’єднаними лексичними семами в опозиції тотожності ‘щоб не забувати’ і ‘щоби пам’ятати’:

*Вже нема племінника Миколи. Лиш **на пам’ять** бідну і обдурту, його кепку мати береже.*

(В. Сосюра)

*— Приміть, любий наш пане директоре, цей скромний дарунок **на спомин** від удачних учениць.*

(Л. Мартович)

З особливостями відображення такої важливої функції особистості, як пам’ять, пов’язане виникнення чотирисемного еквівалента *по пам’яті*, що характеризує фізичну діяльність людини, яка стає можливою тільки внаслідок активізації пам’яті:

*Його (оповідання) я **по пам’яті** пізніше написав українською мовою під назвою „Антін Вова”.*

(С. Васильченко)

Прагнення особи пов’язується з її бажанням пізнати щось нове і цікаве, оскільки „наш дух тільки тоді відчуває себе досить бадьорим, коли йому пропонують щось цікаве, таке, що одночасно є і новим, і змістовним”. (Гегель 1956: 102). На позначення способу дій, зумовлених зацікавленням особи, фіксується два чотирисемних прислівникових еквіваленти з (*од*) *цікавості* й із *зацікавленості*, об’єднані в системі мови спільними семами ‘виявляючи інтерес’ і ‘виявляючи зацікавленість’. Інтерес може полягати і в тому, щоб скласти певні враження на когось. Спосіб таких дій позначається в системі мови прислівниковим еквівалентом *для виду* з семами ‘намагаючись скласти певне враження’ і ‘створюючи видимість’. Але

наміри особи здатні виявлятися й в інших напрямках, коли, наприклад, кінцевим результатом повинно стати зруйнування якихось об'єктів. На позначення таких намірів утворено в системі мови прислівниковий еквівалент *на злам (злом)* із семами 'для руйнування' і 'для знищення'.

Прагнення, як відомо, є однією з двох здібностей особи, що зумовлюють її рух у просторі (див. Аристотель 1937: 106), а само по собі пересування у просторі має для „я” основне значення (Бердяев 1994: 268). У класі прислівникових еквівалентів виявлено три одиниці, що характеризують способи швидкого руху у просторі. Два з них, з *розбігу* і з *розльоту*, об'єднуються в еквіполентну опозицію інтегративною семою 'набравши велику швидкість'. Диференційного плану сема 'не встигнувши зупинитися після бігу' ЕС з *розбігу* репрезентує уявлення про рухові дії на поверхні землі:

*Раптом назустріч (дівчинці) з провулку виринула маленька постать.
Вони з розбігу просто стукнулися лобами.*

(О. Іваненко)

Інша диференційна сема 'розлетівшись' ЕС з *розльоту* засвідчує можливості позначити цією одиницею переважно рух у повітрі:

М'яч з розльоту вдарився у захисника воріт.

(Розм.)

З цими одиницями об'єднується семантикою способу швидкого пересування у просторі прислівниковий еквівалент з *розгону*, що містить семи 'розігнавшись' і 'на повній швидкості':

*Він з розгону вдарив Аніфата, і той, спотикаючись, заорав носом
у пісок.*

(С. Чорнобривець)

Отже, всі зазначені одиниці з характеристиками рухових дій у просторі є певною мірою констатацією ситуацій об'єктивної дійсності.

Проте виокремлюється кілька одиниць, що позначають семантику протиставлення ситуацій реального світу вигаданим явищам. Такими є прислівникові еквіваленти *на ділі*, *в дійсності*, *на практиці*, об'єднані в системі мови інтегративною семою 'насправді' в еквіполентні опозиції. Пор.:

*Ми йшли... тією самою стежкою, що, здавалось, кінчалася морем, але
в дійсності вона кінчалася сходами.*

(Л. Українка)

Семантикою протиставлення об'єднуються зазначені одиниці з ЕС *в* (*у*) *такому разі* з семами 'тоді' і 'за таких умов' та з прислівниковим еквівалентом *все (усе) одно* (застар. *рівно*), в якому це значення набуває підкреслення того, що альтернативна дія або факт обов'язково виступають реальними за будь-яких умов і у будь-якому разі.

У класі п'ятисемних прислівникових еквівалентів на позначення способу дії виокремлюється значно менша кількість одиниць, ніж у групі чотирисемних, і не тільки тому, що останні елементи виявляються загалом поширенішими. Річ у тому, що п'ятисемні еквіваленти значно частіше, ніж чотирисемні, утворюються на позначення просторової і темпоральної семантики.

У більшості одиниць із характеристиками просторової семантики як імпліцитно, так і експліцитно, міститься вказівка на діяча. При цьому мовцеві виявляється властивим виокремлювати факти об'єктивної дійсності, зокрема їхнє розташування стосовно діяча, яким може бути і сам мовець, що часто виступає точкою відліку у зв'язуванні окремих ланок в один цілий ланцюг у процесі світосприймання, „сприйняти певний комплекс — це значить сприйняти, що його складові частини у такий-то спосіб об'єднані одна з одною” (Витгенштейн 1994: 53). Одним із способів такого об'єднання при відображенні мовними одиницями семантики простору стає особистість, за допомогою вказівки на яку маніфестують просторову семантику п'ятисемні прислівникові еквіваленти *у себе* і *при собі*. ЕС *у себе* референціє уявлення про місце перебування діяча, що відображено його семами 'на своєму місці', 'у своїй оселі' і 'на місці свого звичайного перебування':

Уранці молодих звінчали і обідали кожен у себе з своїми.

(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

Семи 'не відпускаючи від себе' і 'з собою' ЕС *при собі* відображають уявлення про те, що об'єкт перебуває, перебував чи перебуватиме в межах діяльності суб'єкта:

*Вони були люди вже не молоді, мали в подружжі дітей, а найменший син, котрого хотіли держати **при собі**, вмер парубком.*

(Н. Кобринська)

На фоні просторової семантики ЕС *при собі* висвічується меліоративне значення способу дії, що переважно передається семою 'не висловлюючи думки':

[Олена:]

— Професоре, я прошу вас тримати **при собі** ваші думки про культурний рівень цієї аудиторії.

(І. Микитенко)

Референціювання прислівниковими еквівалентами просторової семантики за допомогою вказівки на частини людського тіла відбувається регулярно. Це відзначалося при дослідженні три- і чотирисемних елементів, і це можна спостерігати при аналізі п'ятисемних ЕС. Як і у класі чотирисемних, у групі п'ятисемних одиниць частинами людського тіла, посиленням на які референціюється просторова семантика, виступають *руки, голова і ноги*. Якщо чотирисемними одиницями у такий спосіб маніфестується спрямування об'єкта до місця перебування, то п'ятисемні характеризують саме перебування об'єкта в межах розташування *руки, голови* або *ніг* особи. Так, семи 'біля голови' і 'лежати в тій частині ліжка, де знаходиться голова' ЕС *в головах* указують, що об'єкт перебуває недалеко від голови певної особи:

*Спершу поставив [Данько] гвинтівку в кочергах, а лягаючи спати, переніс її до себе, поставив у **головах**, біля ліжка.*

(О. Гончар)

Сема 'протилежне в (у) ногах' відбиває факт того, що в системі мови існує одиниця протилежної семантики. Відношення протиставлення у цілому характерні для прислівникових еквівалентів, особливо просторової семантики, пор., наприклад, чотирисемні елементи *під пахву* — *з-під пахви*. Власне, це ще раз доводить поступове набування досліджуваними одиницями особливостей прислівникового класу слів, оскільки „прислівники характеризуються антонімічністю своєї лексичної організації” (Салмина 1976: 97). На стилістичному рівні ЕС *в (у) головах* і *в (у) ногах* теж вступають у відношення протиставлення, внаслідок того що перший виявляється розмовною одиницею, а другий — стилістично нейтральною. Проте зазначені одиниці об'єднуються просторовою семантикою близькості розташування об'єктів стосовно певної особи. Саме цією просторовою семантикою об'єднуються ці одиниці і з п'ятисемним прислівниковим еквівалентом *під рукою (руками)*:

*Багато читаю, бо **під руками** велика бібліотека та багато газет та часописів на всяких мовах.*

(М. Коцюбинський)

Відношенням протиставлення характеризуються й одиниці *за кордон*, що містить семи 'за межі Батьківщини' і 'в іноземну державу', які вия-

вляються інтегративними в опозиції тотожності з прислівниковим еквівалентом *за границю*, та ЕС *з-за кордону*, до внутрішньої структури якого входять лексичні семи ‘з-за меж Батьківщини’ і ‘з іноземної держави’. Прислівниковий еквівалент *за границю* з маркером *розмовне* протиставляється їй на стилістичному рівні ЕС *з-за кордону*, оскільки останній виступає нейтральною одиницею стосовно рівня стилістичного, як і елемент *за кордон*. Пор., наприклад, вживання ЕС *за границю* і *за кордон*:

Коли не зберу грошей, щоб поїхати за границю, то зберу так, щоб поїхати в Академію.

(Т. Шевченко)

— Князь Костянтин надумав вирядити мене за кордон як найкращого учня.

(З. Тулуб)

Від чотирисемних одиниць подібної семантики *за кордоном* та *за рубежем* п’ятисемні елементи відрізняються квантом спрямування, у той час як на фоні семантики ЕС *за кордоном* і *за рубежем* висвічується меліоративне значення перебування.

Характеристику невизначеності місця перебування діяча з квантом байдужості позначає у класі п’ятисемних еквівалентів елемент *де попало*, який містить семи ‘усе одно де’, ‘абиде’ й ‘у будь-якому місці’. Останньою з них ЕС *де попало* об’єднується в еквіполентні опозиції з чотирисемними ЕС *де хочеш (хочете)* та *де завгодно*. Саме семи диференційного плану ‘усе одно де’ й ‘абиде’ ЕС *де попало* засвідчують байдуже ставлення діяча або мовця до місця перебування:

Поти молода — вона... віється де попало, з ким попало.

(П. Мирний)

П’ятисемний прислівниковий еквівалент *куди завгодно* теж утворює кілька еквіполентних опозицій з чотирисемними одиницями. Так, інтегративною семою ‘байдуже куди’ зазначений елемент об’єднується в опозицію з ЕС *куди попало*. Однією з диференційних сем цієї опозиції ‘в будь-яке місце’ ЕС *куди завгодно* об’єднується в еквіполентні опозиції ще з трьома чотирисемними елементами *куди хочеш (хочете)*, *куди прийдеться (приходиться)* та *куди доведеться*, де ця сема виступає інтегративною. Усі одиниці, що утворюють еквіполентні опозиції з ЕС *куди завгодно*, як і остання, об’єднуються меліоративним значенням спрямування. Семантику спрямування відбивають й ЕС *на бік* і *на сторону*, які в системі мови теж утворюють опозицію, тільки тотожності. Семи ‘у чужі місця’ і ‘до чужих людей’ відображають такий стан речей, коли просторова семантика

референціюється за допомогою імпліцитної присутності діяча, оскільки чужими або незнайомими можуть бути люди і місця тільки для особи:

— *Вибирай сама, хто тобі по серцю, і скажи мені: чи прийдеться тебе **на сторону** віддавати, чи у прийми кого взяти.*

(Г. Кв.-Основ'яненко)

Імпліцитна присутність особи спостерігається ще у кількох п'ятисемних ЕС, в яких на фоні просторової семантики висвічується меліоративне значення перебування. Такими є розмовні ЕС *на відшибі* й *на відльоті*, об'єднані спільними семами 'на певній відстані', 'на стороні' і 'віддалено від інших' в опозицію тотожності. Певною мірою цим одиницям протистоїть ЕС *на людях*, що засвідчує його сема 'у присутності інших'. Лексичні семи цієї одиниці 'у товаристві' і 'серед людей' маніфестують місце перебування діяча за допомогою вказівки на інших осіб:

*Не міг [Кузьмін] зараз бути **на людях**, пішов до моря.*

(Ю. Збанацький)

ЕС *на місці* позначає просторову семантику, коли місце протікання однієї дії визначається тим місцем, в якому здійснюється інша, що відбиває сема 'там, де відбувається щось'. На фоні просторового значення ЕС *на місці* може висвічуватися семантика призначення. Останнє засвідчують семи 'там, де треба' і 'відповідає посаді, яку займає':

*Потерпілому надали допомогу **на місці**.*

(Розм.)

Указівку на те, що місце протікання однієї дії визначається відношенням до того місця, в якому здійснюється інша, містить ЕС *тут же*. Це відображається його семою 'в цьому самому місці':

— *От спасибі вам, Катре, що прийшли. „Уже й ім'я знає, і на „ви...” — подумала Катря... І глянула здивована на Макара Івановича, що сидів **тут же** в кімнаті біля вікна з газетою в руках.*

(А. Головка)

Просторова семантика в цьому випадку кумулює з інтенсифікативною. Крім того, зазначена одиниця може референціювати і темпоральну семантику, причому теж одночасно з інтенсифікативною, що відображається семами 'в той самий момент' і 'відразу', остання з яких виступає інтегративною в еквіполентних опозиціях з чотирисемними ЕС *і тут же* (*та*

й тут же), і тутечки (тутечка, тутеньки отутечки, отутеньки), в (у) ту ж мить (тієї ж миті), цієї ж хвилини та в цю ж мить (цю ж мить) і повідомляє про те, що дія настає надзвичайно швидко після тієї, яка відома діячеві. Диференційна сема ЕС *цю ж мить* (в цю ж мить) ‘в ту ж хвилину’ теж референціює такий стан речей, тільки на фоні її значення виступає уявлення про віддаленість часу протікання дії:

— *Лягай!* — крикнув я хлопцям *і в цю ж мить* почув в’їдливе татання автомата. То стріляв німець.

(П. Грабовський)

Друга диференційна сема ‘зараз же’ засвідчує можливості ЕС *цю ж мить* (в цю ж мить) маніфестувати темпоральну семантику, на фоні якої висвічується значення волитивності:

— *Цю ж мить* зроби це, а то розсерджуся.

(Розм.)

Загалом на відміну від три- і чотирисемних прислівникових еквівалентів, які референціюють темпоральне значення, пов’язане з уявленням про циклічний і хронологічний час, п’ятисемні ЕС утворені переважно на позначення семантики другого типу. З-поміж них виокремлюються одиниці, які характеризують протікання дій, що відбулися до моменту мовлення й обмежені ним. Такими виявляються ЕС *до сьогодні* й *до цієї пори*, котрі утворюють у системі мови опозицію тотожності, об’єднуючись спільними семами ‘дотепер’, ‘досі’ й ‘до теперішнього часу’:

Чи вчивсь Роман? Доріг бур’ян, пилюка суходолу — таку-то він, циганський син, знав до сьогодні школу.

(П. Дорошко)

Темпоральну семантику з показниками того, що дія відбувається перед моментом мовлення, референціює п’ятисемний прислівниковий еквівалент *в (у) минулому*, що містить семи ‘раніше’, ‘перед тим’ і ‘протилежне в майбутньому’, остання з яких демонструє можливості цієї одиниці вступати у відношення протиставлення з іншим елементом системи мови. Таким виявляється п’ятисемний ЕС *в (у) майбутньому*, який утворено на позначення футуральної семантики, що відбивають семи ‘опісля’ і ‘з часом’. Остання з них виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях із чотирисемними ЕС з *роками* і з *літами*. Пор. вживання ЕС *в (у) минулому* і *в (у) майбутньому* в таких реченнях:

Капітан у минулому працював інженером-електриком.

(О. Гончар)

Сонце вже на захід повернуло, не пече, у вас прекрасний настрій, ви ще молодий, все у вас в майбутньому і так вам добре, що хочеться співати.

(О. Вишня)

Якщо зазначені одиниці референціюють темпоральну семантику без урахування ступеня віддалення часового інтервалу від моменту мовлення, то ЕС на днях повідомляє про такий часовий інтервал, дія якого протікає у минулому (семи 'у найближчий з минулих днів' і 'кілька днів тому') або в майбутньому (сема 'незабаром') і максимально наближена до моменту мовлення:

На днях думаю запрягатися у переписку.

(П. Мирний)

Часовий інтервал, лівим обмеженням якого виступає момент, визначений мовцем, здатен маніфестувати в системі мови ЕС в (у) *результаті*. Проте цю одиницю тільки певною мірою можна кваліфікувати як таку, що утворена на позначення темпоральної семантики, оскільки остання в ній амальгамована з підсумково-наслідковим значенням (семи 'як наслідок' й 'у підсумку').

У класі чотирисемних одиниць було зафіксовано елементи з референцією темпоральної семантики за допомогою вказівки на частини доби. Такого типу одиницю виявлено й у групі п'ятисемних ЕС. Прислівниковий еквівалент в (у) *ніч* здатен маніфестувати часовий інтервал, протікання дії якого відбувається вночі (сема 'уночі' й 'тоді, коли настане ніч') або в ту частину доби, що передує ночі, тобто часовий інтервал з правим обмеженням:

У ніч проти 10 жовтня 1835 року трагічно загинув Устим Кармелюк — людина, якої боялися на Поділлі всі багатії і яка в устах простого люду стала легендою.

(З журналу)

Часовий інтервал з правим обмеженням маніфестують ще два п'ятисемних еквіваленти *перш за все* і *перш всього* (усього), які в системі мови утворюють опозицію тотожності. Причому темпоральна семантика передудання, яку відображають зазначені одиниці, кумулює з інтенсифікативною, що й відбивають їхні спільні семи 'якнайважливіше', 'якнайголовніше' і 'передусім':

[Бичок:] – *Правду кажуть: що кого бог захоче покарати, то перш усього паморок одіб'є.*

(М. Кропивницький)

Характеристику певної повторюваності дії відображає й прислівниковий еквівалент *при нагоді*, тільки на відміну від особливостей маніфестації попередньої одиниці така повторюваність, яку маніфестує ЕС *при нагоді*, є нерегулярною (сема 'деколи'), більш того, зумовлена фатальним ставленням мовця до перебігу подій (семи 'якщо трапиться нагода' і 'якщо видасться можливість'). У системі мови ЕС *при нагоді* утворює привативні опозиції з трисемними прислівниковими еквівалентами *коли прийдеться* і *коли доведеться*, де останнім належить гіперонімічна функція.

Вказівку на те, що дія колись відбулася або станеться, і лише однократно, містить п'ятисемний ЕС *одного разу*, відображаючи в системі мови демультіплікацію ситуацій, „якщо останню розуміти як вибір значення одиницності з рівноможливих – одиницності та можливості” (КАСЕВИЧ 1988: 77), і утворюючи з трисемним прислівниковим еквівалентом *якось раз* привативну опозицію, де останньому належить місце гіпероніма. Диференційна сема 'колись' ЕС *одного разу* відображає той факт, що йдеться про дію, яка протікає у віддаленому минулому або настане у віддаленому майбутньому. Певною мірою цій одиниці протистоїть п'ятисемний прислівниковий еквівалент *не раз*, який референціює в системі мови мультиплікацію ситуацій, об'єднуючись тим самим з елементами, що відображають у системі мови уявлення про циклічний характер перебігу дій. А його семи відображають те, що дія протікала (буде протікати) не лише один раз (сема 'неодноразово'), а значно більше, ніж один раз (сема 'кілька раз') і те, що дія характеризується певними регулярними особливостями (сема 'часто'):

*І не раз мені здається, Що сиджу я у полоні і закута у кайдани
Невидимою рукою.*

(Л. Українка)

Зауважимо, що одиниці *одного разу* і *не раз* відбивають темпоральну семантику, амальгамовану з кількісною.

Дослідження елементів систем мов доводять, що одними з найпоширеніших і вживаних є лексеми з кількісним значенням. Це стає зрозумілим, якщо згадати, яку роль відіграють вимірювання в життєдіяльності особи. Так, ще Арістотель, який проаналізував п'ять відчуттів, притаманних людині, пов'язав причини можливих їхніх руйнувань із перебільшуванням кількісних (інтенсифікативних) впливів на них факторів навколишнього середовища. Філософ зауважував, що „кожне перебільшування

[міри] руйнує слух, — як надмірність високих, так і низьких [тонів], також [надмірність] у смакових якостях руйнує смак, і занадто яскраве і темне у кольорах згубно діє на зір, і у нюсі — сильний запах, чи то він солодкий, чи гіркий [все це пояснюється] тим, що (будь-яке) відчуття є відомою відповідністю” (Аристотель 1937: 79). Отже, надмірність, як і, власне, недостатність, мають негативний вплив на органи відчуттів в акті взаємодії людини з навколишньою дійсністю. Звідси випливає значущість вимірювань у життєдіяльності особи. До того варто додати, що у здійсненні певних процесів чи у наявності деяких факторів позитивну роль можуть відігравати і їхні перебільшення, і їхня недостатність. А мовна система намагається відтворити усі подібні нюанси пізнання світу своїми засобами, до яких належать і прислівникові еквіваленти. На позначення кількісних уявлень про навколишній світ у досліджуваному матеріалі виявлено п’ятисемні прислівникові еквіваленти, що містять характеристику лінгвістично дискретних і лінгвістично континуальних елементів. Відразу зауважимо, що останній клас слів виявляється значно чисельнішим. Проте фіксується й кілька ЕС, утворених на позначення лінгвістично дискретних елементів, чи таких, що одночасно здатні характеризувати й лінгвістично дискретні, й лінгвістично континуальні одиниці. Всі вони засвідчують приблизність характеристики цієї ознаки. П’ятисемний прислівниковий еквівалент *не більш* <як> репрезентує в мові уявлення про те, що межа кількісної семантики не здатна бути більшою, ніж та, яку визначає мовець. Тобто ця одиниця певною мірою об’єднується з елементами інтенсифікативного плану, що засвідчують її семи ‘вказує на верхню кількісну межу’ і ‘вказує на верхню часову межу’. Третя лексична сема ‘протилежне не менше <як>’ відображає здатність ЕС *не більш* <як> вступати у відношення протиставлення в системі української мови.

На позначення кількісних (інтенсифікативних) характеристик, що переважають чисельністю (перевищують силою) інші ознаки, але у такий спосіб, коли це перебільшення є невизначеним, тобто являє собою досить „розмиту величину”, утворено прислівниковий ЕС *в (у) більшості* з семами ‘здебільшого’, ‘більшою частиною’, ‘в основному’:

Останні роки [Л. Українки], прожиті в більшості на самоті, виробили звичку займатися літературною роботою тільки тоді, коли сама в кімнаті, і переважно ввечері і вночі.

(М. Мороз)

Сема ‘в основному’ виступає інтегративною в еквіполентній опозиції з іншим п’ятисемним прислівниковим еквівалентом *в (у) принципі*, основним значенням якого є семантика узагальнення, що відображають його диференційні семи ‘взагалі’ та ‘у цілому’. Так само невизначеність значної

кількісної (інтенсифікативної) семантики маніфестують ще два п'ятисемних прислівникових еквіваленти *без міри* і *скільки завгодно*, тільки у цьому випадку йдеться не про перебільшення кількісних (інтенсифікативних) характеристик, а про їхню надзвичайну чисельність (силу прояву). Зазначені одиниці утворюють у системі мови еквіполентну опозицію, об'єднуючись інтегративною семою 'дуже багато'. Диференційні семи 'у великій кількості' і 'підкреслює велику кількість ознаки' ЕС *без міри* відображають здатність цієї одиниці характеризувати велику кількість як лінгвістично дискретних, так і лінгвістично континуальних одиниць:

Багато сонця [на селі], без міри чистого повітря, навкруги добро — і чоловік добрішав.

(М. Коцюбинський)

Диференційні семи ЕС *скільки завгодно* 'без обмежень' і 'у будь-якій кількості' відображають такі високі кількісні показники, що характеризуються безмежністю своїх проявів. Навпаки, на позначення остаточного обмеження ознаки, перебільшення якого є, з погляду мовця, неможливим, у системі мови утворено п'ятисемний ЕС *в (у) крайньому* разі, який теж здатен характеризувати й лінгвістично дискретні, й лінгвістично континуальні одиниці. На позначення особливостей останніх стосовно сили їхнього прояву у класі п'ятисемних ЕС фіксуємо чисельний склад одиниць. З них виокремлюються елементи, які у різний спосіб повідомляють про характер значної сили прояву ознаки, що за певних умов ще може бути збільшеним, тобто зазначені одиниці об'єднуються в системі мови з елементами атеунативної семантики. Таким, наприклад, виступає ЕС *на рідкість*, що містить семи 'підкреслює високий ступінь ознаки', 'підкреслює високий ступінь якості', 'незвично', остання з яких відображає той факт, що вимірювання, про які повідомляє мовець, видаються такими внаслідок зіставлення з іншими, відомими йому, тобто інтенсифікативна семантика, яка відображається цією одиницею, кумулює із зіставною.

Про можливість репрезентувати атеунативну семантику повідомляє й сема 'дуже сильно', що входить до внутрішньої структури двох п'ятисемних ЕС *до смерті* й *до болю*, об'єднуючи їх в еквіполентну опозицію між собою, а також в еквіполентні опозиції з чотирисемними ЕС *ой як*, *до незмоги*, *до неможливості*, *до сліз*, *до зарізу*, *на славу*, *до впаду (упаду)*, *до нестями (нестяму)*. Диференційні семи 'вкрай' і 'над міру' ЕС *до смерті* засвідчують його зв'язок з одиницями, утвореними на позначення суперлативної семантики:

„Який там бог послав талан?” — „Такий талан”, — Гордій йому мовляє, — „Що декого до смерті налякає”.

(Л. Глібов)

Це виявляється справедливим і стосовно диференційних сем ЕС до болю ‘безмежно’ і ‘надзвичайно’, останньою з яких зазначена одиниця об’єднується в еквіполентні опозиції з чотирисемними прислівниковими еквівалентами *до сліз, до зарізу, на славу* та п’ятисемними *до невпізнанності* й *до невпізнання (непізнання)*, що між собою утворюють опозицію тотожності. Їхні спільні семи ‘дуже сильно змінитися зовні’ й ‘так, що неможливо впізнати’ відображають уявлення про фізичний стан переважно особи, який характеризується мовцем у зіставному аспекті. Виявляється, що ці одиниці, як і ЕС *на рідкість*, відображають інтенсифікативну семантику, амальгамовану із зіставною:

*Довго вдивляється [Спориш] в кроваве, до непізнання розтрошене
лице Панталіхи.*

(І. Франко)

Фізичний стан особи, який виникає під інтенсивним впливом негативних факторів навколишнього середовища, референціює в системі української мови ЕС *без тьми*, до складу якого входять лексичні семи ‘втратити свідомість’ і ‘бути непритомним’. Третя лексична сема ‘підкреслює найвищий ступінь інтенсивності’ засвідчує зв’язки цієї одиниці з інтенсифікаторами:

*Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий
ослін, то на якогось без тьми п’яного.*

(Г. Хоткевич)

До інтенсифікаторів належать й одиниці, що відображають повну вичерпаність певної ознаки, дії або стану. Таким, наприклад, є п’ятисемний ЕС *до решити*, що містить семи ‘доценту’, ‘зовсім’ і ‘повністю’:

*Один загін захопив Самійла Лаща в його селі, куди він втік. Козаки
вбили його й зруйнували його палац до решити.*

(І. Н.-Левицький)

Семою ‘зовсім’ зазначена одиниця об’єднується в еквіполентну опозицію з чотирисемним ЕС *без сліду*, що, як і сема ‘повністю’, об’єднує в привативну опозицію ЕС *до решити* з чотирисемним елементом *без остатку (останку, остачі)*, якому тут належить місце гіпероніма. З п’ятисемними одиницями *до відмови* й *до відказу*, що функціонують у системі мови зі стилістичними маркерами технічне, вступаючи між собою в опозицію тотожності, ЕС *до решити* об’єднується в еквіполентні опозиції за рахунок спільної семи ‘повністю’, як і з п’ятисемним прислівниковим

еквівалентом *в (у) повній мірі*. Диференційна сема ‘до краю’ ЕС *до відмови й до відказу* засвідчує їхню можливість вступати в синонімічні відношення з прислівниковим еквівалентом *до краю* і, як і інша диференційна сема ‘до кінця’, відображає уявлення про вичерпаність певних ознак, дій або станів.

Сема ‘зовсім’, що об’єднує в еквіполентні опозиції ЕС *до решти* та *без сліду*, виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях цих одиниць з п’ятисемними прислівниковими еквівалентами *ні в якій мірі* та *раз <і> назавжди*, в останньому з яких інтенсифікативна семантика відбивається кумулятивно з темпоральним значенням і семантикою способу дії, що фіксується диференційними семами ‘остаточно’ і ‘рішучо’:

*У нього було довге бліде обличчя, на якому **раз і назавжди** відбився вираз безмежного здивування.*

(А. Головка)

Розмовний прислівниковий еквівалент *ось (он, от)* як теж відображає інтенсифікативну семантику, амальгамовану зі значенням способу дії. Так, сема ‘дуже’, що об’єднує цей ЕС в еквіполентні опозиції з чотирисемними одиницями *ой як* і *до зарізу*, відображає уявлення про високий ступінь прояву ознаки, дії або стану. Диференційні семи ‘так’ і ‘таким чином’ ЕС *ось (он, от)* як об’єднують його з елементами, утвореними на позначення семантики способу дії, і виявляють його синонімічні зв’язки з чотирисемними прислівниковими еквівалентами *таким чином* і *таким робом*. Пор. вживання ЕС *ось як*:

*Тепер думаю **ось як** зробить... — навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію.*

(Т. Шевченко)

Інтенсифікативну семантику, амальгамовану зі значенням способу дії, маніфестує в системі української мови ще один п’ятисемний прислівниковий еквівалент з *честю*. Його сема ‘дуже добре’ виявляється інтегративною в опозиції з чотирисемним ЕС *на славу*. Диференційні семи ‘з повагою’ та ‘з достоїнством’ ЕС з *честю* референціюють уявлення про спосіб дії. На позначення семантики способу дії, на фоні якої висвічується темпоральне значення та інтенсифікативне, виявлено прислівниковий еквівалент *як ніколи*, що містить семи ‘ні в який інший час’, ‘ні за яких умов’ і ‘ні за яких обставин’.

Крім зазначених елементів, в яких семантика способу дії виступає амальгамованою з іншими типами значень, у системі української мови виявлено п’ятисемні прислівникові еквіваленти, утворені, власне, на позначення семантики способу дії. Відомо, що в основі пізнання людиною

навколишньої дійсності лежать, крім інших складових, її інтереси. Про важливість цієї риси особистості та її великої переваги над іншими стимулами до різноманітних процесів діяльності неодноразово йшлося в науковій літературі. Видатний християнський мислитель Августин Аврелій, наприклад, відзначав, що для вивчення мови „значно важливіша вільна зацікавленість, ніж сувора необхідність”, довівши це прикладами з власного життя (Августин 1997: 18). Цим характеризується і будь-яка інша людська діяльність, що теж зумовлюється інтересами особистості, на позначення яких у системі української мови утворюються нові форми, зокрема прислівникові еквіваленти. Такими є п'ятисемні ЕС з *інтересом* і з *цікавістю*, що відбивають семантику способу дії, зумовленої зацікавленістю особи, і утворюють між собою опозицію тотожності, об'єднуючись спільними семами 'виявляючи цікавість', 'виявляючи інтерес' і 'протилежне без цікавості'. Пор. уживання ЕС з *інтересом* і з *цікавістю* у таких реченнях:

Квітня 23. Лист Лесі Українки М.П. Драгоманову. Дякує за прислані „Забележки” 22, які читає з інтересом.

(М. Мороз)

На нас позирає з цікавістю не лише перша обслуга, а майже увесь завод.

(Є. Долман)

Зазначеним одиницям протистоять своєю семантикою п'ятисемні ЕС без *цікавості* і без *інтересу*, що містять семи 'не виявляючи уваги', 'не виявляючи інтересу' та 'протилежне з цікавістю', об'єднуючись ними в опозицію тотожності.

Значна кількість п'ятисемних прислівникових еквівалентів утворена на позначення способу говоріння, що є, власне, реалізацією в дії мови, без якої ми не стільки „не могли б розуміти одне одного, скільки... не могли б впливати на поведінку інших людей” (Витгенштейн 1994: 222). Отже, говоріння — це не просто спілкування, а й засіб впливу на співрозмовника, особливо, якщо мовець демонструє при цьому свою щирість і відвертість. На позначення такого способу говоріння у класі п'ятисемних одиниць виявлено два прислівникових еквіваленти: *без обиняків* і *без <жодних> натяків*, об'єднаних на лексичному рівні в опозицію тотожності спільними семами 'прямо', 'відверто' і 'нічого не приховуючи'. Стосовно стилістичної маркованості ці одиниці вступають у відношення протиставлення, бо ЕС *без обиняків* є розмовним, а *без <жодних> натяків* — стилістично нейтральним. Їхня спільна сема 'відверто' виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях, утворених цими одиницями і прислівниковим еквівалентом *від (од) душі*, диференційна сема якого 'щиро' виявляється

інтегративною в еквіполентній опозиції з п'ятисемним ЕС *без* <усякого> *перебільшення* (*перебільшування*, *прибільшення*), що репрезентує в системі мови правдивість та щирість способу говоріння або спілкування загалом.

Якщо зазначені одиниці утворені, швидше, на позначення особливостей внутрішнього стану співрозмовників, який супроводжує або стимулює процес говоріння, то наступні п'ятисемні прислівникові еквіваленти характеризують фізичні прояви або показники цього процесу. Такими, наприклад, є ЕС *без запинки* і з *запинкою*, що вступають в систему мови у відношення протиставлення, оскільки одиниця *без запинки* характеризує безперебійний спосіб говоріння (сема 'не спиняючись') або чіткий і плавний, який пов'язаний із добрим знанням мовцем того, про що він повідомляє (сема 'не мати труднощів у виборі слів при вимові'), а прислівниковий еквівалент з *запинкою*, навпаки, відображає вимову з фізичними вадами (сема 'заїкаючись') або невпевнену і невиразну (сема 'запинаючись'). Пор.:

*Як же почав [Василь] херувимську, так таку, що й сам дяк не вмів у лад узяти, а Василь **без запинки** так усі голоси і покрива.*

(Г. Кв.-Основ'яненко)

*Халабуда якось пильно подивився на нього, але нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двома пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в цей момент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з **запинкою** проговорив...*

(В. Винниченко)

До одиниць, які характеризують беззупинне спілкування, певною мірою належить і розмовний ЕС *без угаву*, що підтверджується його семою 'не перериваючи розмови'. Інші його лексичні семи 'не перестаючи видавати звуки' і 'не вшухаючи' відбивають можливості цієї одиниці характеризувати будь-які невинні звуки і дії. Пор.:

*Він **без угаву** править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими зубами.*

(О. Гончар)

*Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував **без угаву**.*

(Ю. Яновський)

З характеристикою процесу говоріння пов'язане творення ще одного п'ятисемного прислівникового еквівалента *по складах*, хоча семантичні ознаки цієї одиниці не обмежуються тільки референціюванням актів спілкування. Вона може представляти в системі мови й ознаки говоріння, яке є наслідком неповного засвоєння певних навичок — читання, що

й відбивають його семи ‘читати невміло’, ‘розбирати невміло’. Проте сема ‘вимовляючи окремо по складах’ відображає здатність ЕС *по складах* характеризувати повільний, нетиповий, зумовлений певними обставинами спосіб говоріння.

На позначення повільних дій, ними можуть бути й акти говоріння, у досліджуваному матеріалі фіксується три п’ятисемних прислівникових еквіваленти: *без спіху* (*поспіху*), *не поспішаючи* та *не кваплячись*, об’єднані спільними семами ‘неквапно’, ‘нехапливо’ і ‘поволі’ в опозиції тотожності. Пор.:

Можна принаймні цигарку без спіху викурити.

(А. Головка)

Він розповідав не поспішаючи, з усіма подробицями.

(Розм.)

Повільність дій, що виявляються проявом внутрішнього напруження особи або істоти, яка переживає певні побоювання, характеризується ЕС з *острахом* з лексичними семами ‘обережно’, ‘виявляючи тривогу’ і ‘виявляючи боязливість’:

З острахом, недовір’ям і цікавістю дивились бранці на хмаристий кряж.

(З. Тулуб)

Особливості дії, що протікає без внутрішньої настороги особи і є такою, яка стає можливою внаслідок безгрунтовних намірів або невизначених прагнень людини та відрізняється інтенсивністю своєї реалізації, характеризується п’ятисемний ЕС *без розбору*:

Тарас багато і часто без розбору читав про історичне минуле своєї України. І воно видавалося йому вільним, героїчним.

(П. Колесник)

Характеристику інтенсивних дій, зокрема пов’язаних з пересуванням у просторі, референціює п’ятисемний еквівалент з *розмаху*, що відображає сема ‘на повній швидкості’, яка об’єднує його в еквіполентну опозицію з чотирисемним прислівниковим еквівалентом з *розгону*. Диференційна сема ‘розмахнувшись’ ЕС з *розмаху* (*розмахом*) відображає здатність цієї одиниці характеризувати й інші інтенсивні рухові дії особи:

— Ой, як же ви мене перелякали! — Ухопила його за ліву руку і з розмахом ударила межі плечі.

(Л. Мартович)

Узгодженість способу пересування у просторі двох або кількох осіб відображає в системі мови прислівниковий еквівалент *в ногу*, до внутрішнього складу якого входять семи 'йдучи одночасно', 'в такт іншим' і 'ступаючи тією ногою, якою ступають інші'. Навпаки, неузгодженість дій, але не тільки пов'язаних із пересуванням у просторі, референціюється прислівниковим еквівалентом *не в лад*, що відображається його семами 'нестройно' і 'неузгоджено':

Хто з нею знається, До того обзивається, А хто не в лад її бере, Аж по душі вона дере.

(Л. Глібов)

Сема 'протилежне в лад' відбиває здатність цієї одиниці вступати в систему мови у відношення протиставлення.

Спосіб реалізації будь-яких дій може характеризуватися мовцем з погляду його якісних особливостей, негативних або позитивних. У класі п'ятисемних ЕС фіксуються переважно одиниці на позначення останніх. За влучними спостереженнями М. Бердяєва, „серце та совість залишаються верховними органами для оцінки і для пізнання смислу речей” (Бердяев 1994: 236). Усе, що зроблене совісно, повинно бути якісним. Позначення такого способу дії характеризує прислівниковий еквівалент *на совість*, що містить семи 'добре', 'старанно' і 'добросовісно', останньою з яких зазначений ЕС утворює еквіполентну опозицію з чотирисемним ЕС *по совісті*. Якісне виконання дії має приносити радість і, навпаки, якщо особа охоче береться за справу, результат її діяльності має бути позитивним. „Від людини у світ і зі світу в людину — таке нормальне коло радості, яка внаслідок цього може переживатися не тільки окремою особистістю, але також групою людей, цілим народом або державою”, — зауважує А. Пеньковський (1991: 154). Характеристику способу дії, в основі якої лежить почуття радості, приємності, відображає ЕС з *радістю*:

*Маруся звечера [звечора] наготовила червону скиндячку... і з **радістю** [радістю] лягла спати.*

(Г. Кв.-Основ'яненко)

Лексична сема цієї одиниці 'із задоволенням' відображає її здатність вступати в синонімічні відношення з прислівниковим еквівалентом *із задоволенням*. Усе, завдяки чому людина відчуває радість, виявляється для неї одночасно й приємним. У системі мови це відображається творенням опозиції тотожності між одиницями з *радістю* і з *приємністю*, що репрезентують такі способи прояву відчужень.

Джерелом радості, приємності або задоволення може виявитися успішне здійснення певних справ. На позначення того, коли вони відбуваються саме у такий спосіб, утворено прислівниковий еквівалент з *успіхом*, який містить семи ‘успішно’, ‘легко’ і ‘без перешкод’. Дещо протилежну семантику репрезентує в системі мови прислівниковий еквівалент з *трудом*, що містить семи ‘важко’, ‘докладаючи зусиль’ і ‘переборюючи труднощі’. Пор.:

Вона з успіхом склала іспити і вступила до університету.

(Розм.)

Математика їй давалася з трудом.

(Розм.)

Особливості способу здійснення певних вправ, поштовхом до яких є негативні емоції, власне, найсильніша з них — зло, бо воно „є не що інше, як приниження добра, його повного винищення” (Августин 1997: 41), маніфестує в системі мови п’ятисемний ЕС зі (з) *зла* (*злості*), до внутрішнього складу якого входять лексичні семи ‘відчуваючи зле почуття’, ‘відчуваючи ненависть’ і ‘відчуваючи гнів’:

Чоловік з злості зробить яке лихо другому..., так він собі і байдуже, і не боїться нічого, і дума, що йому се так минеться.

(Г. Кв.-Основ’яненко)

Отже, кожна з лексичних сем цієї одиниці відображає такі відчуття особи, які з позиції християнина виступають елементами гріха, а всі разом становлять зло, основна причина якого заздрість. Спосіб дії, в основі котрого лежить бажання викликати заздрість в оточуючих, безперечно, зумовлюється негативними емоціями. На позначення його проявів фіксується п’ятисемний прислівниковий еквівалент *на заздрість*, що містить лексичну сему ‘так, щоб викликати почуття заздрощів’:

Він увівся на передньому сидінні, гордий з того, що має можливість на заздрість сусідам проїхатися в такій машині.

(Ю. Збанацький)

Інші лексичні семи цієї одиниці — ‘вказує на високий ступінь ознаки’ і ‘надзвичайно’ — відображають її здатність репрезентувати інтенсифікативне значення.

3. Особливості референціювання ситуацій об'єктивної дійсності прислівниковими ЕС із середнім ступенем складності внутрішньої структури

До ЕС із середнім ступенем складності внутрішньої структури віднесені шести- і семисемні одиниці. У класі шестисемних прислівникових еквівалентів, як і у групах три-, чотири-, п'ятисемних, переважна більшість одиниць утворена на позначення елементів якісно-оцінної координати людського буття. З елементів на позначення дій або подій у просторово-часовій координаті, виокремлюються тільки такі, що містять семантику простору, і їх фіксується лише чотири. ЕС *на стороні* і *на чужині*, що утворюють між собою на лексичному рівні опозицію тотожності, характеризують таке місце перебування суб'єкта, яке є для нього незвичним і в якому він не відчуває себе хазяїном. Але на відміну від семантики трисемних ЕС *в гостях* і *в гості*, що теж характеризують непритаманне для суб'єкта місце перебування, у значенні ЕС *на чужині* і *на стороні* відсутня меліоративна семантика тимчасовості перебування, перебігу подій. Зазначені одиниці в системі мови вступають у відношення протиставлення з п'ятисемним ЕС *у себе*, що виявляється при спостереженні за внутрішнім складом цих утворень. Пор.: семи 'у своїй оселі' і 'на місці свого звичайного перебування' ЕС *у себе* і сема 'не в своїй оселі' і 'не там, де живе' ЕС *на чужині* і *на стороні*. Пор. уживання останніх у таких реченнях:

— *А може зі мною в супрягу? Споловини, га? Чи таки й справді собі на стороні сівача запримітили?*

(О. Гончар)

Не знайоме вам те гостре, до фізичного болю почуття нудьги за рідною країною, яким обпікає серце від довгого пробування на чужині?
(М. Кропивницький)

Якщо зазначені прислівникові еквіваленти характеризують місце перебування, то ЕС *на себе* і *до себе* утворено на позначення спрямування дії суб'єкта на себе самого. Пор. сему 'у напрямку до суб'єкта', що об'єднує ці одиниці в еквіполентну опозицію, як і сема 'протилежне від себе', яка відображає факт того, що в системі мови ЕС *до себе* і *на себе* здатні вступати у відношення протиставлення з прислівниковим еквівалентом *від себе*. Диференційні семи 'у свою оселю' і 'у свою квартиру' ЕС *до себе* теж відображають його здатність репрезентувати в системі мови просторову семантику, тільки іншого типу, таку, коли спрямування діяча націлені не на нього самого, а на його житлове приміщення (семи 'у свою оселю' і 'у свою квартиру'):

Побачивши муху, дівчина зупинилась і на мигах кликала його до себе.
(П. Панч)

Диференційні семи 'взяти відповідальність' і 'розплачуватись самому' ЕС *на себе* відображають зв'язок цієї одиниці з елементами, утвореними на позначення фактів, дій або подій у якісно-оцінній координаті людського буття. Цю характеристику містить і решта шестисемних прислівникових еквівалентів.

З останніх виокремлюються одиниці квантифікативного аспекту, переважно інтенсифікативного плану. Такими є ЕС *на диво* (*продиво*) і *на чудо*, що утворюють опозицію тотожності, спільні семи яких 'підкреслює високий ступінь якості' і 'підкреслює високий ступінь ознаки' виявляються інтегративними і в еквіполентних опозиціях цих одиниць із п'ятисемним ЕС *на рідкість* і відображають їхній зв'язок з елементами атеунативної семантики. Пор.:

Ранок наступного дня був на диво ясний.
(А. Шиян)

Більш інтенсивний ступінь ознаки, якості або дії здатен характеризувати прислівниковий еквівалент *до краю*, що відображено його семою 'у вищій мірі', яка, як і сема 'дуже сильно', виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях цієї одиниці з чотирисемними ЕС *до неможливості*, *до незмоги* і *ой як*. Крім того, сема 'дуже сильно' об'єднує ЕС *до краю* в еквіполентні опозиції з п'ятисемними прислівниковими еквівалентами *до смерті* і *до болю* та чотирисемними *до сліз*, *до зарізу*, *на славу*, *до*

впаду (упаду), до нестями (нестяму). Сема 'повністю' ЕС до краю, що виступає одним із диференційних компонентів цих опозицій, виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях зазначеної одиниці з п'ятисемним ЕС до решти і чотирисемним без остатку (останку, остачі). Пор. уживання ЕС до краю:

Вийшовши з-за стовбура могутнього кедра, Глушак зупиняється, до краю зосереджений.

(О. Довженко)

Якщо зазначені шестисемні прислівникові еквіваленти квантифікативного аспекту здатні характеризувати тільки лінгвістично континуальні одиниці, то ЕС *більше (більш) ніж [чим]* утворено на позначення як лінгвістично континуальних, так і лінгвістично дискретних елементів. Так, його семи 'вельми' і 'надзвичайно' відображають здатність характеризувати лінгвістично континуальні елементи. Остання з них об'єднує цю одиницю в еквіполентні опозиції з п'ятисемними ЕС *до болю, до невпізнаності, до невпізнання (непізнання)* та чотирисемними *до сліз, до зарізу і на славу*. Диференційні семи 'підкреслює важливість числа' і 'підкреслює важливість кількості чогось' ЕС *більше (більш) ніж [чим]* відображають його здатність характеризувати лінгвістично дискретні елементи. Сема 'підкреслює важливість числа' виступає інтегративною в еквіполентній опозиції зазначеної одиниці з чотирисемним ЕС *більше як*, утвореним на позначення лінгвістично дискретних елементів.

Певною мірою до одиниць інтенсифікативної семантики належать й ЕС *без краю* та *без кінця*, які на лексичному рівні утворюють опозицію тотожності. Найповніше інтенсифікативна семантика відображена спільною семою 'дуже довго':

З неба темного невпинно летіть дощ без краю.

(Л. Українка)

Семи 'постійно', 'тривало' і 'не перестаючи' відбивають зв'язок цих одиниць з елементами, утвореними на позначення способу дії, зокрема такої, що характеризується безперервністю свого протікання. Особливості реалізації такої дії відображаються ще чотирма шестисемними прислівниковими еквівалентами — *без утоми, без упину (зупину, спину), без перепочинку (перепочивку), без передишки (передиху)*. ЕС *без утоми і без упину (зупину, спину)* об'єднуються в системі мови ще й інтегративною семою 'безперервно'. ЕС *без перепочинку (перепочивку) і без передишки (передиху)* утворюють між собою опозицію тотожності. Пор.:

*От тоді вже ми німця погнали. До самого Дніпра без **передишки**.*

(С. Журахович)

*У верховітті дерев співали горлиці, **без перепочинку** кували зозулі.*

(Ю. Мокрієв)

У системі мови виявлено й шестисемний прислівниковий еквівалент протилежної стосовно двох останніх одиниць семантики — з *передишкою* (*передихом*):

*Тисяцький Михайло... підніс її [чарку] до уст і важко, з **передихом**, але випив до дна.*

(С. Складенко)

Проте ЕС без *перепочинку* (*перепочивку*), *передишки* (*передиху*) і з *передишкою* (*передихом*) об'єднуються здатністю характеризувати переважно спосіб рухових дій (рідше, спосіб видавати звуки). Семантику способу рухових дій у просторі здатен референціювати й ЕС з *нальоту*, що об'єднується спільною семою 'не зупиняючись' в еквіполентну опозицію з п'ятисемним ЕС з *розмаху*. Одна з диференційних сем цієї опозиції 'без попередньої підготовки' ЕС з *нальоту* виявляється інтегративною в іншій еквіполентній опозиції цієї одиниці з ЕС з *наскоку*. Сема 'відразу' ЕС з *нальоту* відбиває зв'язок з елементами темпоральної семантики і виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях цієї одиниці з п'ятисемним ЕС *на місці* і чотирисемними елементами *і тут же* (*та й тут же*), *і тутечки* (*тутечка, тутеньки, отутеньки, отутечки*). Пор. уживання ЕС з *нальоту*:

*Щоб пізнати село, треба довше пожити в селянській гуці, а так, з **нальоту**, нічого не вийде.*

(В. Гжицький)

Спосіб пересування двох або більше осіб здатен характеризувати шестисемний прислівниковий еквівалент *під руку* [*під (попід)*] *руки*, що відбивають лексичні семи 'даючи спертися на свою руку' і 'підтримуючи зігнуту у локті руку супутника':

*Незабаром увіходить Мелхола, дуже стара жінка; її ведуть **під руки** дві рабині.*

(Л. Українка)

Крім семантики способу пересування у просторі, ЕС *під руку* [*під (попід)*] *руки* здатен характеризувати й недоречність або доречність певних

дій. Останнє відбивають семи 'заважаючи тому, хто зайнятий чимось' та 'вчасно':

Піхотному полкові коні зараз підвернулись під руку, якраз до речі, мовби сама доля посишала їх.

(О. Гончар)

Недоречність рухових дій, їхню беззмістовність позначає в системі мови й ЕС *без толку* з лексичними семами 'безладно', 'безглуздо', 'даремно' і 'марно':

— Щастя ми обіруч узяли. Треба не розвіяти його..., не стати рабом землі; отим жадногою, що в ґрунт без толку зажене і своє життя, і життя дітей своїх.

(М. Стельмах)

Крім характеристики рухових дій, зазначеною одиницею можуть позначатися і недоцільні акти говоріння або спілкування. Пор.:

— Пощо [для чого], кажу, дівку держиш у себе? Аби про тебе не знати що казали? — А що б їм язики повідсихали! — не витримав лавушник [крамар]. — Та ти не лайся без толку, не лайся.

(Г. Хоткевич)

Навпаки, раціональний характер дій, у тому числі і процесів спілкування, маніфестує в системі мови ЕС з *розбором*, що містить семи 'виявляючи обачливість', 'виявляючи розбірливість', 'вибираючи' і 'протилежає без розбору', остання з яких відбиває здатність зазначеної одиниці вступати у відношення протиставлення з іншим елементом, яким виявляється прислівниковий еквівалент *без розбору*.

У класі шестисемних прислівникових еквівалентів не виявлено одиниць, утворених на позначення способів власне говоріння або спілкування, проте фіксується кілька елементів, що, як і ЕС *без толку*, здатні характеризувати способи протікання різних дій, у тому числі й спілкування. Таким, наприклад, є прислівниковий еквівалент у *відкрити*, що утворює за рахунок інтегративної семи 'прямо' еквіполентні опозиції з п'ятисемними ЕС *без обиняків* і *без <жодних> натяків* та з іншим прислівниковим еквівалентом в *упор*, одна з диференційних сем якого 'без обиняків' засвідчує синонімічні відношення цієї одиниці в системі мови з п'ятисемним прислівниковим еквівалентом *без обиняків*. Дві лексичні семи 'дуже близько' і 'з близької відстані' відбивають здатність ЕС в *упор* референціювати в системі мови спосіб протікання фізичних дій у просторі. Певною мірою

до одиниць, які характеризують способи говоріння, належить і прислівниковий еквівалент *в особах*. Такі його референційні можливості відбито семою 'передаючи особливості мовлення':

— Ящірка розповідає про все це з охотою, довго, детально. Часто схоплюється з місця, говорить в особах.

(Ю. Збанацький)

Зазначена одиниця здатна характеризувати й інші, переважно емоційні, способи спілкування. Це відбито семами 'образно', 'передаючи манеру поведінки', 'наочно'.

Залежно від мети, яку ставить перед собою мовець, він може вдаватися до різних засобів відображення навколишньої дійсності, одним із яких виявляється порівняння, в тому числі способів дії. Оскільки „порівняння передбачає наявність формально вираженого факту зіставлення” (Демидова 1976: 138), то мова регулярно відповідає цим вимогам творення нових форм на позначення семантики порівняння, окремі з яких переживають процеси лексикалізації. До останніх належить і шестисемний прислівниковий еквівалент *на рівних* з семами 'маючи однакові фізичні можливості', 'виявляючи однакові фізичні можливості', 'маючи однакові інтелектуальні можливості' і 'виявляючи однакові інтелектуальні можливості':

Обидві спортсменки добре підготовлені і можуть вести боротьбу на рівних.

(Розм.)

Характеристику того, що протікання дії не залежить від будь-яких чинників і що її якісна або неякісна реалізація станеться чи вже відбулася незалежно від потреби та доцільності, референціюють у системі мови два шестисемних прислівникових еквіваленти *так чи [або] інак [інакше]* і *так чи так*, утворюючи між собою опозицію тотожності. Пор.:

Він знав, про що б не почав мову, все їй болітиме, бо все так чи інакше буде стосуватися Юрія, буде пройнято Юрієм.

(О. Гончар)

Не за розпорядженням якогось там бюро, а за розпорядженням тюремної адміністрації, до руки якої ті мешканці так чи так потраплять.

(І. Багрянний)

Спосіб протікання неважливої, несуттєвої для суб'єкта, яким може виявитися й мовець, дії, маніфестує в системі мови ЕС *між (межи) іншим*:

Цього року наша команда перемагала весь сезон, начеб між іншим.

(Розм.)

Характеристика дії, яка відбувається внаслідок інтелектуальної діяльності особи, її емоційного стану, референціюється в системі мови різними засобами, до яких належать і три шестисемні прислівникові еквіваленти. „Людина набуває стану гніву, вона уважна, вона зацікавлена, ненавидить, захоплюється, і будь-який рух її душі відображається на її обличчі, у будь-якому вчинку і дії”, — зауважує В.Г. Гак (1989: 95–96). Особливості рухових дій душі, які знаходять свої зовнішні прояви, відбивають наступні прислівникові еквіваленти.

Відчуття несміливості, можливо, й непевності, характеризує прислівниковий еквівалент з *соромливості* (*сором'язливості*, *сором'язності*). Приємні відчуття, що надають людині хвилини насолоди, маніфестує в системі мови прислівниковий еквівалент зі (*із*, *з*) *смаком*. Останнє відбивають його лексичні семи ‘відчуваючи почуття удовolenня’ і ‘відчуваючи почуття задоволення’, що входять і до внутрішнього складу чотирисемного ЕС *із* (*з*) *задоволенням*, з яким прислівниковий еквівалент зі (*із*, *з*) *смаком* утворює привативну опозицію, виконуючи в ній функцію гіпероніма. Пор.:

Сьогодні, після довгої перерви, він зі смаком писав свої етнографічні замітки.

(М. Стельмах)

Семи ‘виявляючи художнє чуття’ та ‘виявляючи тонкий смак’ ЕС зі (*із*, *з*) *смаком* відбивають його здатність характеризувати такий спосіб дії, до якого докладає зусиль особа з розвинутим естетичним почуттям.

Прояви внутрішнього стану людини, якій не вистачає останнього, внаслідок чого вона керується недоцільною, хибною метою, позначає в системі мови прислівниковий еквівалент *для форсу*, що містить семи ‘виявляючи хвальковитість’, ‘виявляючи хизування’, ‘виявляючи форс’ і ‘виявляючи шик’.

Відображаючи певні елементи ситуації, мовець може зосереджувати свою увагу на їхніх частинах або концентруватися на їхньому сприйманні в цілому. З метою відображення останнього в системі мови утворено два шестисемних прислівникових еквіваленти *в* (*у*) *цілому* і *в* (*у*) *цілості*. Проте, якщо перший характеризує тільки те, що дії, події або факти фіксуються узагальнено, не торкаючись подробиць, то ЕС *в* (*у*) *цілості*, крім цієї семантики, репрезентує уявлення про певний стан речей навколишньої дійсності, пов'язаний зі сприятливою формою їхнього зберігання (сема ‘зберігатися у непошкоджену стані’). Пор.:

В цілому припадає на роботу щонайбільше 4–5 (а частіше – 3) години на день – се ж небагато?

(Л. Українка)

*Правда, ти часто зустрінеш те саме сполучення звуків. Часто надбаєш схожу пов'язаних слів послідовність, Але у **цілому** кожен рядок має значення власне.*

(М. Зеров)

Семисемні прислівникові еквіваленти української мови теж переважно утворені на позначення елементів ситуацій у якісно-оцінній координаті людського буття. З них лише окремі одиниці можуть референціювати просторово-темпоральну семантику. Таким виявляється ЕС *від себе*, однією з особливостей якого є здатність маніфестувати просторову семантику напрямку (сема 'в напрямку від діючої особи'). Саме у цьому своєму значенні він вступає у відношення протиставлення з прислівниковими еквівалентами *до себе*, *на себе*. Інші семи ЕС *від себе* відображають його здатність референціювати факти об'єктивної дійсності в якісно-оцінній координаті. Так, сема 'діяти від власного імені' характеризує спосіб дії, а семи 'говорити про власні думки' і 'говорити про власні враження' засвідчують можливості позначати цією одиницею особливості говоріння:

[Таранець:]

*– Та ще поклич свата Тараса теж з жінкою та невісткою, позови племінників моїх, та ще кого хоч, сам **від себе** проси.*

(Г. Кв.-Оснoв'яненко)

Характеристику способу говоріння, у даному разі щирого, відображають і прислівникові еквіваленти *в обличчя* і *в лице*, які утворюють між собою опозицію тотожності. Лексичні семи цих одиниць 'прямо' і 'відверто' об'єднують їх в еквіполентні опозиції з п'ятисемними ЕС *без обиняків* і *без <жодних> натяків*. Сема 'відверто' виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях з ЕС *від душі* і *без <усякого> перебільшення* (*перебільшування, прибільшення*), а сема 'прямо' – в опозиції з шестисемним ЕС *в упор*. Говорити правду ще у давніх греків вважалося ознакою мудрості. „Розуміння (to phronein), – відзначав Геракліт, – найбільша добродетель, і мудрість (полягає в тому, щоб) говорити істину і чинити [розумно], сприймаючи [речі] відповідно [до їхньої] природи” (цит. за: Кессиди 1982: 161). Саме на позначення такого (відвертого) способу спілкування у досліджуваному матеріалі і твориться найчисельніша кількість одиниць, до яких належать і семисемні ЕС.

Диференційні семи 'безпосередньо', 'знати на зовнішній вигляд' і 'бути знайомим з кимось' ЕС *в обличчя* і *в лице* відображають їхні можливості

референціювати в системі мови певні особливості стану діяча, що виникають у нього внаслідок спостереження за іншою особою. Отже, зазначені одиниці маніфестують у системі мови такі уявлення, для виникнення яких необхідна наявність, принаймні, двох осіб. Це справедливо і стосовно семантичних характеристик ЕС *в лад*, хоча співучасниками, спосіб дії яких позначає ця одиниця, можуть бути не тільки особи, а й інші істоти та неістоти, що реалізують свою активність співвідносно з іншими або один до одного (семи ‘злагоджено’, ‘гармонійно’, ‘співзвучно’, ‘у повній відповідності до чогось’):

Коло важко притупувало в лад музиці.

(Л. Українка)

В системі мови ЕС *в лад* вступає у відношення протиставлення (сема ‘протилежне не в лад’) з ЕС *не в лад*, який референціює уявлення протилежної семантики.

Гармонія визначає існування цього світу. На думку давніх греків, „космос («бог») є прихованою гармонією” (цит. за: Кессиди 1982: 156), до якої ми прагнемо і яку намагаємося підтримувати, бо без неї зруйнувався б порядок і настав би всесвітній хаос. Отже, порядок протистоїть хаосу. Так само і мова на позначення таких протилежних уявлень творить нові форми, що вступають в її системі у відношення протиставлення.

Порядок дій, у тому числі й говоріння, що проявляється в їхньому протіканні за певними правилами, якими керуються два або більше діяча (в акті говоріння мовець), репрезентує в системі мови семисемний ЕС *по черзі*, який вступає у відношення протиставлення з прислівниковим еквівалентом *поза <всякою> чергою*. Лексичні семи ЕС *по черзі* відбивають уявлення про злагодженість дій, котрі характеризуються окремими властивостями (‘в певній послідовності’, ‘поперемінно’, ‘навперемінно’ і ‘один за одним’):

— Це ми, бачте, чергуємось з Досифеєм, ставимо самовар по черзі: раз він, раз я, — сказала Майбородиха.

(І. Н.-Левицький)

Семантика способу дії виявляється основною у решті семисемних прислівникових еквівалентів. Так, характеристику безпомилкових точних дій відбиває ЕС *без промаху*, що маніфестує уявлення їхніх більш конкретних способів, пов’язаних із стрільбою (сема ‘правильно’, ‘точно’, ‘без помилок’ і ‘вірно’):

Не здумайте тікати, — суворо сказав Андрій і поплескав рукою по чорному стволу гвинтівки. — Німецька, б’є без промаху.

(Г. Тютюнник)

[Дудар:]

— Я не знаю села, Горбачів, так щоб *без промаху*. Не знаю, чи зможе воно дати стільки, як тут ухвалили.

(І. Микитенко)

Спосіб рухових дій у просторі здатен маніфестувати ЕС з *ходу*. Так, власне особливості пересування діяча відбивають його лексичні семи ‘в русі’ і ‘не зупиняючись’. Вказівка на спосіб пересування з ознаками інтенсивності відображається семою ‘на великій швидкості’. Темпоральна семантика, репрезентована в системі мови зазначеною одиницею, виявляється теж амальгамованою з інтенсифікативною. Це відбито семами ‘негайно’ і ‘відразу’, остання з яких виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях ЕС з *ходу* і прислівникових еквівалентів темпоральної семантики *в (у) ту ж мить (тієї миті)*, *цієї ж хвилини*, *в цю ж мить (цю ж мить)* та ЕС *на місці, і тут же (та й тут же)*, *і тутечки (тутечка, тутеньки, отутечки, отутеньки)*.

Отже, ЕС з *ходу*, крім семантики способу дії, маніфестує в системі мови значення інтенсивності, надзвичайної швидкості:

Івашко сіпнув коня за повід, вперся в стремена, і кінь з ходу пустився навскач.

(А. Хижняк)

Інтенсивне пересування у просторі репрезентує в системі мови ще один семисемний прислівниковий еквівалент *на бігу*. Це відображено його лексичною семою ‘дуже швидко’. Ще дві лексичні його семи ‘поспішно’ і ‘поспішаючи’ відображають спосіб реалізації дії, який можна охарактеризувати як квапливий, і засвідчують можливості цього ЕС вступати у відношення протиставлення з такими прислівниковими еквівалентами, як *не поспішаючи* і *не кваплячись*. А семи ‘продовжуючи бігти’ і ‘під час бігу’ відображають семантику способу реалізації дії, амальгамовану з темпоральним значенням:

Брів я з ковпаківцями в снігу, Від Балканів за багато верст. Впав другар мій вірний на бігу — куля в серце.

(П. Воронько)

Способу реалізації інтенсивної дії в реальній дійсності протистойть інший, що характеризується повільністю, а якщо виконавцем виявляється особа, то й такою повільністю, що ґрунтується на обміркованості і обережності, які утворюють для людини безпеку — найнеобхіднішу ознаку її щасливого існування, оскільки ще давні філософи відзначали: „Найбажанішим для людини є безпека... — відсутність будь-якого теперішнього

чи майбутнього горя, те відчуття, без якого було б неможливим бажання жити” (Цицерон 1975: 335–336). Однією з прислівникових одиниць, що маніфестують у системі мови повільність, обачливість способу реалізації дії або процесу говоріння, виявляється семисемний ЕС з *оглядкою*. Пор.:

Говорила [Наталка] з оглядкою, зважуючи кожне слово, боячись, як би не сказати чогось зайвого.

(Є. Добровольський)

Відсутність зусиль з боку виконавця, його байдуже ставлення до певних дій характеризує ЕС *так собі*, утворений на позначення способу їхньої реалізації. Таку семантику відображають лексичні семи ‘без особливих намірів’, ‘без особливої мети’ і ‘без особливої потреби’:

Так собі сумуємо і таки піджидаємо, чи не озоветься пан Шевченко до нас.

(Г. Кв.-Оснoв’яненко)

Зазначена одиниця здатна позначати і такий спосіб дії, який, з погляду мовця, реалізується не добре й не погано, тобто не виявляє будь-яких нахилів свого протікання ні в бік позитивності, ні в бік негативності (сема ‘середньо’), а також спосіб дії, котрий, з погляду спостерігача, протікає не так, як він вважає за потрібне, тобто з ознаками негативності (‘неважно’):

*Почуваю себе **так собі**. Не застудився, сплю не дуже добре.*

(М. Коцюбинський)

Незначну долю байдужості до способу реалізації дії репрезентує в системі мови й прислівниковий еквівалент з *холодком*, який входить у системі мови в синонімічні відношення із п’ятисемним ЕС *без спіху* (*поспіху*), та прислівниковими еквівалентами *не поспішаючи* і *не кваплячись*. Але, якщо в останніх одиницях на передній план висувається семантика повільності рухових чи інтелектуальних дій або способів спілкування, то в ЕС з *холодком* превалює значення певної міри байдужості або навіть лінощів виконавця, якими характеризується спосіб його дій:

*На сторінках газети він ділиться досвідом з молодими овочівниками і гостро критикує тих, хто працює з **холодком**.*

(3 газет)

На позначення способу дій, пов’язаних з грошовими або іншими видами позичань, котрі виникають, як правило, внаслідок невважених попередніх дій або можуть привести до негативних наслідків, така вірогідність завжди

ймовірна, оскільки вже у звертанні до мудрості Соломона знаходимо: „Боржник стає рабом того, хто йому позичає” (Притч 22: 7), виявлено чотири прислівникових еквіваленти *в (у) позику (позичку)*, *в (у) борг*, *в (у) набір*, *в (у) наборг*. Вони утворюють між собою опозиції тотожності, об’єднуючись граматичними, стилістичними і п’ятьма лексичними семами, чотири з яких відображають ситуації отримання позики (‘брати щось з умовою сплачувати через деякий час’, ‘робити щось з умовою повернути’, ‘брати щось з умовою повернути’ і ‘брати щось з умовою сплачування через деякий час’). Одна з лексичних сем цих одиниць, ‘давати щось з умовою повернути’, референціє уявлення протилежного способу реалізації дії. Пор.:

Часто він віддавав свій немудрий товар в набір, і тоді доводилося переживати скрутні безхлібні дні.

(М. Стельмах)

Певно, не тільки щоб жінку розважити, а й себе теж, сказав [Скиба]:

— Нічого, стара, щоб очі не западали! — а далі поважно цілком: — Це ж до нового [врожаю], Маріє, сказати б — у позику... — І став зав’язкою мішок дбайливенько зав’язувати.

(А. Головка)

У деяких семисемних прислівникових еквівалентах семантика способу дії відсувається на задній план, а на передній висувається квантифікативне, зокрема інтенсифікативне значення. Таким, наприклад, виявляється ЕС *ні за що*, об’єднаний спільними семами ‘ні за яких умов’ і ‘ні за яких обставин’ в еквіполентну опозицію з п’ятисемним прислівниковим еквівалентом *як ніколи* та інтегративною семою ‘зовсім’ в еквіполентні опозиції з п’ятисемними ЕС *до решти*, *ні в якій мірі*, *раз і назавжди* і чотирисемними *без сліду*, *без остатку* (*останку*, *остачі*), а семою ‘марно’ — в еквіполентну опозицію з шестисемним ЕС *без толку*. Сема ‘несправедливо’ ЕС *ні за що* виступає диференційною в усіх зазначених опозиціях, засвідчуючи здатність ЕС *ні за що* маніфестувати в системі мови власне семантику способу реалізації дії:

Пам’ятаю Устина. Хороший хлопець був! — Та тільки загинув ні за що.

(А. Головка)

ЕС *мало що* здатен репрезентувати квантифікативну семантику, пов’язану зі значним ступенем її прояву (‘багато чого’), і значення способу дії (‘несуттєво’, ‘неважливо’, ‘різне’):

— Ет, дурниці! Мало що люди плещуть! — Замфір махнув рукою.

(М. Коцюбинський)

4. Особливості референціювання якісно-оцінної координати людського буття прислівниковими ЕС найскладнішої внутрішньої структури

До найскладніших за внутрішньою структурою віднесені від восьми- до чотирнадцятисемних ЕС, які є поодинокими в українській мові. На позначення семантики способу дії виявлені чотири восьмисемні прислівникові еквіваленти. До них належить ЕС *на льоту* (*лету*), що здатен позначати спосіб пересування у повітрі кумулятивно з темпоральною семантикою. Це відбивають його лексичні семи ‘під час польоту’, ‘під час руху у повітрі’ і ‘у ту ж мить’, остання з яких засвідчує можливості ЕС вступати в синонімічні відношення з одиницею темпоральної семантики *в ту ж мить*:

Ми кидали в двері поштового вагона мішок із сургучевою печаткою і на льоту хапали інший.

(С. Журахович)

Семантика способу реалізації дії може відображатися й кумулятивно з інтенсифікативним значенням, що фіксується семами ‘нашвидку’, ‘похапки’ і ‘легко’. Остання виявляється інтегративною в еквіполентній опозиції ЕС *на льоту* і з *успіхом* і засвідчує здатність цих одиниць характеризувати й спосіб говоріння або інтелектуальні здібності. Пор., наприклад, уживання ЕС *на лету* (*льоту*) у таких реченнях:

Син щось на лету гукнув батькові, але за гулом, за потопом Оленчук нічого не розібрав.

(О. Гончар)

*Валя кожну мою пораду ловила якось **на льоту**, вміла її реалізувати.*
(Ю. Збанацький)

У цілому спосіб говоріння можуть характеризувати всі восьмисемні прислівникові еквіваленти, але основною ця семантика виявляється тільки в ЕС *про себе*, утвореному на позначення дуже тихого говоріння (семи ‘пошепки’, ‘тихо’, ‘ледь чутно’) і такого, яке відбувається тільки у думках особи (‘не говорячи вголос’, ‘подумки’, ‘уявно’). Пор.:

*Був [Ярошенко] веселий і намугикував **про себе**.*

(В. Речмедін)

*Мусив відзначити **про себе** Функе: новин багато буде на Україні. Недарма шість років вів баталії з польською шляхтою Хмельницький...*

(Н. Рибак)

У простіших за своєю внутрішньою формою прислівникових еквівалентах були виявлені одиниці на позначення відвертого способу говоріння. Фіксуються такі елементи й у класі восьмисемних ЕС, два, з яких *без страху* і *в лоб* за рахунок спільної семи ‘прямо’ утворюють між собою і з семисемним ЕС *в упор* еквіполентні опозиції. ЕС *в лоб* цією самою семою, а ЕС *без страху* ще й семою ‘відверто’ об’єднуються в еквіполентні опозиції з прислівниковими еквівалентами *без обиняків*, *без <жодних> натяків*, *в лице*, *в обличчя*. Прислівниковий еквівалент *в лоб* може характеризувати й таку відвертість способу говоріння або іншого виду спілкування, яка, з погляду мовця, виходить за межі допустимого (сема ‘занадто прямолінійно’):

*Те, що він викладає думки трохи по-газетному, „**в лоб**”, не заперечує їх безсумнівної щирості.*

(І. Муратов)

Зазначена одиниця здатна відображати в системі мови й особливості пересування у просторі. Це найповніше відбивається семою ‘на зустріч руху’. ЕС *в лоб* може маніфестувати в системі мови й характеристику військових дій (‘маючи безпосередньо перед собою супротивника’, ‘спрямовуючи удар в бік фронту супротивника’):

*Ви, пане Гульський, підете **в лоб** січовикам, а я з своїми черкасями зайду ліворуч.*

(І. Ле)

Прислівниковим еквівалентом *без остраху* можуть у цілому характеризуватися способи реалізації будь-яких дій, властивостями яких є відсутність проявів опасіння чи страху з боку виконавця. Найповніше це відображається семами 'не виявляючи обережності', 'не виявляючи страху'. Сема 'протилежне з острахом' відбиває уявлення про наявність способів реалізації дій в об'єктивній дійсності протилежного характеру. Відсутність побоювань межує з впевненістю, яку теж здатна референціювати в системі мови зазначена одиниця, що відображається її семою 'впевнено'. Впевненість надає рішучості, яку в системі мови може маніфестувати восьми-семний прислівниковий еквівалент *без пам'яті*, що відображається його семами 'рішучо', 'не вагаючись' і 'без вагань'. Дії такого способу є проявами інтелектуального або емоційного стану особи. Проте зазначеною одиницею може характеризуватися й фізичний стан людини. Це відображається лексичними семами 'бути непритомним' і 'втратити свідомість', які виявляються інтегративними в еквіполентній опозиції *ЕС без пам'яті — без тями (тямку)*.

Прислівниковий еквівалент *без пам'яті* здатен референціювати в системі мови й інтенсифікативну семантику. А його лексична сема 'підкреслює найвищий ступінь інтенсивності дії' відображає зв'язок з одиницями системи мови суперлативної семантики:

Дуже любив батько своє потомство... Любив Гаву без пам'яті.

(І. Франко)

Дев'ятисемний прислівниковий еквівалент *не менше (менш)*, який маніфестує в системі мови квантитативну семантику, здатен характеризувати як лінгвістично дискретні, так і лінгвістично континуальні одиниці. Лексичні семи 'вказує на нижню часову межу' і 'вказує на нижню кількісну межу' відображають можливості зазначеного елемента характеризувати лінгвістично дискретні одиниці. Сема 'протилежне не більше (більш) як' відбиває здатність *ЕС не менше (менш)* як вступати у відношення протиставлення з іншим прислівниковим еквівалентом, утвореним на позначення верхньої кількісної чи часової межі дискретних одиниць. Проте при-близність кількісної семантики, яку маніфестують зазначені елементи, дає підстави говорити про їхню належність до класу апроксиматорів.

ЕС не менше (менш) як демонструє здатність характеризувати й лінгвістично континуальні елементи у такий спосіб, коли їхні якісні ознаки представляються мовцем порівняно з подібними властивостями інших елементів ситуацій і видаються йому мало чим відмінними від останніх:

Вся Софійська площа від самої древньої Софії аж до не менш древнього Михайлівського монастиря захищена народом.

(О. Довженко)

Найскладнішим за своєю внутрішньою організацією виявляється у досліджуваному матеріалі розмовний чотирнадцятисемний прислівниковий еквівалент *без оглядки*, який репрезентує в системі мови спосіб реалізації дії, фізичної або інтелектуальної, і процесів говоріння. Так, лексична сема 'не оглядаючись' відображає його здатність характеризувати інтенсивність способу пересування у просторі:

Мужик оторопів... Він мерщій вернувся додому і всю дорогу мчався без оглядки.

(Укр. казки, легенди...)

Саме у цьому своєму значенні ЕС *без оглядки* вступає у відношення протиставлення з ЕС *з оглядкою*. Семи 'дуже швидко', 'дуже сильно' відображають можливості цієї одиниці позначати будь-які інтенсивні дії, фізичні або інтелектуальні. Сема 'дуже сильно' виявляється інтегративною в еквіполентних опозиціях ЕС *без оглядки* з шестисемною одиницею *до краю*, п'ятисемними *до смерті*, *до болю* та чотирисемними *до сліз*, *до зарізу*, *на славу*, *до впаду* (*упаду*), *до нестями* (*нестяму*), *до неможливості*, *до незмоги*. Здатність характеризувати інтелектуальні процеси або їхні прояви прислівниковим еквівалентом *без оглядки* відображають найповніше семи 'не задумуючись', 'необачно', 'необережно', 'не вагаючись', остання з яких, як і сема 'рішучо', об'єднує зазначену одиницю в еквіполентну опозицію з прислівниковим еквівалентом *без пам'яті*, а сема 'рішучо' – в еквіполентну опозицію з ЕС *раз <i>назавжди*. В окремих своїх значеннях ЕС *без оглядки* об'єднується з елементами, утвореними на позначення суперлативної семантики. Так, сема 'надзвичайно', яка входить до внутрішнього складу прислівникового еквівалента *без оглядки*, виступає інтегративною в еквіполентній опозиції з такими ЕС інтенсифікативного аспекту, як *до болю*, *до невпізнання* (*непізнання*), *до сліз*, *до зарізу на славу*.

З одиницями типу *без обиняків*, *без <жодних> натяків*, *в лице*, *в обличчя*, котрі переважно репрезентують у системі мови спосіб говоріння, ЕС *без оглядки* утворює еквіполентні опозиції за рахунок спільних сем 'відверто' і 'прямо', остання з яких виявляється спільною в опозиціях ЕС *без оглядки* з прислівниковими еквівалентами *в упор*, *в лоб*, *без страху*.

Як впливає зі спостережень за внутрішньою організацією найскладнішого стосовно цього прислівникового еквівалента *без оглядки*, він тісно вплітається в мережу одиниць системи мови, утворених на позначення елементів ситуацій в якісно-оцінній координаті людського буття. Це про-

являється у його входженні до значної кількості еквіполентних опозицій з одиницями найрізноманітнішої семантики: на позначення рухових, інтелектуальних дій, способів пересування у просторі, способів прояву ознаки, способів говоріння і спілкування загалом. Проте спільною для всіх цих елементів виявляється інтенсифікативна семантика, яка пронизує весь семний склад ЕС *без оглядки*, об'єднуючи його в одне ціле як домінанта.

Висновки

Отже, до внутрішньої структури прислівникових еквівалентів слова української мови входить від 3-х до 14-ти компонентів-сем, які відображають уявлення про елементи ситуацій у просторово-часовій і якісно-оцінній координатах людського буття.

Досліджувані прислівникові еквіваленти творяться на позначення темпоральної, просторової, квантифікативної, різновидом якої здебільшого виявляється інтенсифікативна семантика, а також семантики способу дії і причинової та мети.

Наявність опозиційних відношень між досліджуваними одиницями, які вступають в екіполентні, привативні та в опозиції тотожності, а також у відношення протиставлення, свідчить про їхній системний характер.

Темпоральна семантика референціюється в системі мови найпростішими стосовно внутрішньої організації прислівниковими ЕС: три-..., чотирисемними одиницями, які маніфестують уявлення про циклічний хронологічний час.

Семантика темпоральної циклічності репрезентується прислівниковими ЕС кумулятивно зі значеннями дистрибутивної, ітеративної множинності, нерегулярної повторюваності тощо.

З прислівникових еквівалентів на позначення хронологічного часу виокремлюються одиниці, які маніфестують у системі мови уявлення про надкороткий часовий інтервал, про одночасність протікання певної дії з іншою, яку виокремлює мовець, елементи футуральної спрямованості і з посиланням у минуле.

Темпоральна семантика подекуди представляється зазначеними одиницями кумулятивно з характеристиками чуттєвих сприймань людини, властивостями її ментальності, зокрема таких, як покладання на фатальність перебігу подій.

Семантика прислівникових ЕС засвідчує певне „одухотворення” простору в уявленнях носіїв української мови. Досліджуваними одиницями просторова семантика репрезентується здебільшого за допомогою посилань на частини людського тіла. Прислівниковими еквівалентами регулярно відбиваються поняття „свого” і „чужого” для конкретної особи простору, що подекуди стає результатом усвідомлення її етичної належності (пор. ЕС *за рубезжем, за кордоном, за границю* тощо).

Якщо елементи ситуацій у просторово-часовій координаті здебільшого репрезентуються в системі мови прислівниковими ЕС найпростішої, рідше — елементами середнього ступеня складності внутрішньої структури, то позначення фактів якісно-оцінної координати людського буття відбивається досліджуваними одиницями будь-якого ступеня складності внутрішньої структури, з яких виокремлюються найпоширеніші — на позначення способу дії.

Прислівниковими еквівалентами української мови характеризуються такі способи дії, як пересування у просторі, здебільшого стрімке, спілкування, зокрема говоріння, переважно з посиланням на морально-етичні установи співучасників цих актів, способи взаємодії двох або більше осіб.

Регулярним виявляється творення прислівникових ЕС на позначення квантитативної, переважно інтенсифікативної, семантики. Зазначені одиниці, як правило, засвідчують у системі мови емоційне світосприймання її носіїв, які виявляють нахили до перебільшувань проявів крайнощів в оцінюванні подій навколишньої дійсності або в характеристиці себе самого і власних відчуттів.

Загальні висновки

Взаємодія та взаємозв'язок у мовленнєвій діяльності синтаксичної та лексичної семантики приводить до появи нових знакових структур, які, з одного боку, постійно прагнуть до набуття своєї цілісності, а з іншого — уже у такому стані виявляються регулярним поповненням прислівникового класу слів. Опис форми й значення плану вираження та форми й значення внутрішньої організації прислівникових еквівалентів слова дав підстави для з'ясування особливостей їхнього системовходження в українській мові.

Виявилося, що досліджувані елементи, творення яких є відбиттям подальшої сегментації людиною навколишньої дійсності, коли сучасне життя вносить певні корективи, здатні набувати ознак мовних одиниць різними шляхами: одні з них стають такими внаслідок певних ознак форми вираження, інші — завдяки властивостям свого внутрішнього наповнення. Це подекуди спричиняє невідповідність між формою і змістом мовної одиниці, асиметрію мовного знака, що влітається у складну систему відношень плану вираження і плану змісту конкретної мови, яка сама по собі є надзвичайно асиметричним явищем, хоча активно й регулярно підтримує прагнення мовного знака до набуття ним симетричності. Шляхи тут можуть бути різні. Певні мовні елементи, яким не притаманна цілісність структури, набувають цю властивість, або, навпаки, розпадаються і стають вільними сполученнями.

Еквіваленти слова — це одиниці, що ідуть першим шляхом формування симетричного мовного знака. Цьому сприяє кілька причин: екстралінгвальні фактори, особливості їхнього функціонування, внаслідок чого відбувається граматикалізація структур, семантичні зрушення повнозначних компонентів, регулярне використання аналізованих синтагматичних об'єднань як цілісних утворень у мовленні. Все це стає свідченням нашої присутності при процесах лексикалізації зазначених одиниць, які з цього моменту повинні ставати фактами словників.

Фрагмент матриці Семний склад прислівникових еквівалентів слова української мови

Семний склад		ЕС												
		без оглядки	без пам'яті	сам по собі	на ходу	в лоб	не лише як	на бігу	про себе	в облич- чя	в цілому	з на- скоку	мало що	під руку
Аналог прислівника		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Прислівник											+			
Дуже														
Дуже сильно		+												
Надзвичайно		+												
Прямо		+				+			+	+				
Відверто		+				+			+					
Начистоту														
Дуже швидко		+						+						
Легко					+									
Повністю														
Підкреслює найвищий ступінь			+											
У вищій мірі														
Зовсім														
Вельми														
Набравши великої швидкості												+		
Підкреслює високий ступінь якості														
Так														
Саме так														
Мимохідь					+									
Попутно								+						
Чесно														
Мимовільно				+										

Література

- АВГУСТИН А., 1997: *Исповедь*. Пер. с лат. А.А. Столяров (общ. ред.). Москва: Канон, 464 с.
- АВКСЕНТЬЕВ Л.Г., 1988: *Сучасна українська мова: Фразеологія*. Харків: Вища шк., Вид-во при ХДУ, 134 с.
- АДМОНИ В.Г., 1988: *Грамматический строй как система построения грамматики*. Отв. ред. В.М. Павлов. Ленинград: Наука, 238 с.
- АКИМОВА Г.Н., БОГДАНОВ С.И., БОНДАРЕНКО Л.В. и др., 1982: *Динамика структуры современного русского языка*. Отв. ред. В.В. Колесов. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 136 с.
- АКСАКОВ К.С., 1875: *Ломоносов в истории русской литературы и русского языка*. «Сочинения филологическая». Ч. 2. Москва, с. 23—388.
- АЛЕФІРЕНКО М.Ф., 1987: *Теоретичні питання фразеології*. Харків: Вища школа. Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 135 с.
- АПРЕСЯН Ю.Д., 1966: *Идеи и методы современной лингвистики (Краткий очерк)*. Москва: Просвещение, 302 с.
- АПРЕСЯН Ю.Д. 1995: *Избранные труды*. Т. 1. 2 изд., испр. и доп. Москва: Школа «Языки рус. культуры». Восточная лит., 472 с.
- АРИСТОТЕЛЬ, 1937: *О душе*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 179 с.
- АРИСТОТЕЛЬ, 1939: *Категории*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 77 с.
- АРУТЮНОВА Н.Д., 1969: *О минимальной единице грамматической системы. В: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие*. Москва: Наука, с. 27—45.
- АРУТЮНОВА Н.Д., 1999: *Язык и мир человека*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 896 с.
- АРХАНГЕЛЬСКИЙ В.Л., 1964: *Устойчивые фразы в современном русском языке: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии*. Ростов н/Дону, 315 с.

- БАБАЙЦЕВА В.В., 1967: *Явления переходности в грамматическом строе русского языка*. «Материалы по русско-славянскому языкознанию», Воронеж, № 3, с. 13–23.
- БАБАЙЦЕВА В.В., 1971: *Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка*. «Русский язык в школе», № 3, с. 81–83.
- БАЛЛИ Ш., 1955: *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. Пер. с франц. изд. Е.В. и Т.В. ВЕНЦЕЛЬ. Ред., вступит. статья и примеч. Р.А. БУДАГОВА. Москва: Изд-во иностр. лит., 416 с.
- БАРАНОВ А.Н., 1990: *Грамматическая фразеология: возможности компьютерного анализа*. В: *Фразеология в Машинном фонде русского языка*. Москва: Наука, с. 118–134.
- БЕВЗЕНКО С.П., 1959: 3 історичних коментарів до українського словотвору. *Прислівник*. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту». Т. 37: *Філологія*, с. 21–40.
- БЕВЗЕНКО С.П., 1960: *Історична морфологія української мови*. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 416 с.
- БЕЗПОЯСКО О.К., ГОРОДЕНСЬКА К.Г., РУСАНІВСЬКИЙ В.М., 1993: *Граматика української мови*. Київ: Либідь, 336 с.
- БЕНВЕНИСТ Э., 1974: *Общая лингвистика*. Ред. Ю.С. СТЕПАНОВ. Москва: Прогресс, 448 с.
- БЕРДЯЕВ Н.А., 1994: *Философия свободного духа*. Москва: Республика, 480 с.
- Библия. Книги священного писания ветхого и нового завета. Канонические, 1988. Москва: Российское библейское общество.
- БІЛОУСЕНКО П.І., 1993: *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ: КДПУ, 215 с.
- БЛУМФИЛД Л., 1968: *Язык*. Москва: Прогресс, 606 с.
- БОГОРОДИЦКИЙ В.А., 1935: *Общий курс русской грамматики*. 5 изд. Москва–Ленинград: Соцэкгиз, 354 с.
- БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ И.А., 1963: *Избранные труды по общему языкознанию*. В 2 т. Вступ. статьи действит. чл. Польской акад. наук В. Дорошевского. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, Т. 1, 384 с.; Т. 2, 392 с.
- БОНДАРКО А.В., 1990: *Темпоральность*. В: *Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, с. 5–58.
- БОРИСОВА Е.Г., ДИБРОВА Е.И., ДОБРОВОЛЬСКИЙ Д.О., ТЕЛИЯ В.Н., ЧЕРДАНЦЕВА Т.З., 1987: *Фразеологические параметры и их описание в словаре (на материале русской идиоматики)*. В: *Фразеологизм и его лексикографические разработки. Материалы IV Международной комиссии по проблемам славянской фразеологии при Международном комитете славистов*. Минск, с. 9–18.
- БУБЛЕЙНИК Л.В., 1996: *Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки*. Луцк: Изд-во Волынского государственного университета, 132 с.
- БУЛАХОВСЬКИЙ Л.А., 1975: *Вибрані праці*. В 5 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 630 с.
- БУЛЫГИНА Т.В., 1977: *Проблемы теории морфологических моделей*. Москва: Наука, 288 с.
- БУЛЫГИНА Т.В., ШМЕЛЁВ А.Д., 1997: *Языковая концептуация мира (на материале русской грамматики)*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 576 с.
- ВАНДРИЕС Ж., 1937: *Язык. Лингвистическое введение в историю*. Ред. Р.О. ШОР. Москва: Соцэкгиз, 410 с.

- ВЕЖБИЦКАЯ А., 1999: *Семантические универсалии и описание языков*. Пер. с англ. А.Д. Шмелёва под ред. Т.В. Булыгиной. Москва: Школа «Языки русской культуры», 780 с.
- ВЕНДИНА Т.И., 1999: *Южнославянская картина мира и словообразование*. В: *Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры*. Москва: Индрик, с. 33–46.
- ВИНОГРАДОВ В.В., 1986: *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*. Учеб. пособие для вузов. Отв. ред. Г.А. Золотова. 3 изд., испр. Москва: Высш. шк., 640 с.
- ВИТГЕНШТЕЙН Л., 1994: *Философские работы*. Пер. с нем. М.С. Козлова, Ю.А. АСЕЕВА. Москва: Гнозис, Ч. 1, 113 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ І.Р., 1980: *Прийменникова система української мови*. Київ: Наук. думка, 288 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ І.Р., 1987: *Система відмінків української мови*. Київ: Наук. думка, 232 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ І.Р., ГОРОДЕНСЬКА К.Г., РУСАНІВСЬКИЙ В.М., 1993: *Семантико-синтаксична структура речення*. Київ: Наук. думка, 220 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ І., ГОРОДЕНСЬКА К., 2004: *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари, 400 с.
- ВОВК А., 1930: *Дієслівні іменники ж. р. з наростком «-к-» в зіставленні з іншими дієслівними іменниками української мови*. Ред. О. КУРИЛО. Кн. 1. Київ, с. 115–138.
- ВОЛЬФ Е.М., 1985: *Функциональная семантика оценки*. Москва: Наука, 232 с.
- ВОЛЬФ Е.М., 1986: *Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо / плохо»*. «Вопросы языкознания», № 5, с. 61–98.
- ВОЛЬФ Е.М., 1989: *Эмоциональные состояния и их представление в языке*. В: *Логический анализ языка. Проблемы интенциональных контекстов*. Москва: Наука, с. 55–75.
- ГАЙСИНА Р.М., 1981: *Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 195 с.
- ГАК В.Г. 1998: *Языковые преобразования*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 763 с.
- ГЕГЕЛЬ. *Сочинения*, 1956. Т. 3. Москва: Государственное изд-во политической литературы, 372 с.
- ГОВЕРДОВСКИЙ В.И., 1989: *Коннотемная структура слова*. Харьков: Изд-во при Харьк. гос. ун-те издат. объединения «Выща школа», 95 с.
- Граматика слов'янська І. Ужевича, 1970. Підготували до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. Київ: Наук. думка, 116 с.
- ГРИЩЕНКО П.Ю., 1984: *Моделювання системи діалектної лексики*. Київ: Наук. думка, 227 с.
- ГРИЩЕНКО А.П., МАЦЬКО Л.І., ПЛЮЩ М.Я. та ін., 1997: *Сучасна українська літературна мова*. Ред. А.П. Грищенка. 2 вид., перероб. і допов. Київ: Вища школа, 493 с.
- ГУМБОЛЬДТ ФОН ВИЛЬГЕЛЬМ, 1984: *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс, 397 с.
- ГУМБОЛЬДТ ФОН ВИЛЬГЕЛЬМ, 1985: *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 452 с.

- Гумецька Л.Л., 1957: *Словотвір прислівників української актової мови XIV–XV ст.* «Українська мова в школі», № 6, с. 19–26.
- Гумецька Л.Л., 1958: *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.* Київ: Вид-во АН УРСР, 298 с.
- Демидова Г.В., 1976: *Сопоставительное значение сравнительных конструкций.* В: *Языковые значения.* Ленинград: Ленинградский государственный педагогический институт им. А.И. Герцена, с. 135–143.
- Денисов П.Н., 1965: *Принципы моделирования языка.* Москва: Изд-во Московского университета, 205 с.
- Диброва Е.И., 1990: *Параметризация фразеологических единиц-словоформ.* В: *Фразеология в Машинном фонде русского языка.* Отв. ред. В.Н. Телия. Москва: Наука, с. 152–160.
- Дмитрук В.І., 1998: *Квантитативні слова в сучасній українській мові.* Автореф. дис... канд. філол. наук. Кіровоград, – 16 с.
- Дорошевский В., 1973: *Элементы лексикологии и семантики.* Авторизованный пер. с польского В.Ф. Конновой. Москва: Прогресс, 288 с.
- ЖАБОТИНСКАЯ С.В., 1992: *Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка).* Москва: ИЯ РАН, 216 с.
- ЖИРМУНСКИЙ В.М., 1968: *О природе частей речи и их классификации.* В: *Вопросы теории частей речи: На материале языков различных типов.* Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, с. 7–32.
- Загнітко А.П., 1996: *Теоретична граматики української мови: Морфологія.* Донецьк: Дон. ДУ, 437 с.
- Зализняк А.А., 1967: *Русское именное словоизменение.* Москва: Наука, 372 с.
- Залозний П., 1912: *Коротка граматики української мови.* Ч. 1. Київ: Друкарня А.І. Гросмана, 92 с.
- ЗАСОРИНА Л.Н., 1974: *Введение в структурную лингвистику.* Москва: Высшая школа, 319 с.
- ЗДАНЕВИЧ И.К., 1971: *К вопросу о переходе частей речи в другие.* Учён. зап. Горьковск. пед. ин-та. Вып. 128: Сер. филол. наук, с. 48–58.
- ИЛЬИНА Н.Е., 1996: *Рост аналитизма в морфологии.* В: *Русский язык конца XX столетия (1985–1995).* Москва: Ин-т рус. яз. Рос. ак. наук, с. 326–344.
- ІВАНЕНКО З.І., 1969: *Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові.* У 2 ч. Чернівці: Чернів. держ. ун-т. Ч. 1, 61 с.; Ч. 2, 69 с.
- ІВАНЕНКО З.І., 1978: *Семантична структура прийменникових конструкцій.* «Мовознавство», № 3, с. 13–22.
- ІВАНЕНКО З.І., 1981: *Система прийменникових конструкцій адвербіального значення.* Київ–Одеса: Вища школа, 143 с.
- ІВАНЕНКО Н., 2008: *Добро в англійській та українській мовних картинах.* Кіровоград: Код, 200 с.
- КАНТ И., 1994: *Критика чистого разума.* Пер. с нем. Н. Лосский. Москва: Мысль, 591 с.
- КАРАУЛОВ Ю.П., 1976: *Общая и русская идеография.* Москва: Наука, 355 с.
- КАСЕВИЧ В.Б., 1988: *Семантика. Синтаксис. Морфология.* ЛГУ им. А.А. Жданова. Восточный фак. Москва: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 309 с.

- Кессиди Ф.Х., 1982: *Гераклит*. Москва: Мысль, 199 с.
- Киров Е.Ф., 1989: *Теоретические проблемы моделирования языка*. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 255 с.
- Ковалів П., 1946: *Граматика української мови*. Мюнхен, 150 с.
- Колодажний А.С., 1960: *Прийменник (матеріали до лекцій з курсу сучасної української мови)*. Харків: ХДУ, 167 с.
- Колшанский Г.В., 1985: *Универсальная и частная типология языка*. В: *Лингвистическая типология*. Москва: Наука, с. 13–18.
- Копыленко М.М., Попова З.Д., 1978: *Очерки по общей фразеологии: Проблемы, методы, опыты*. Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 139 с.
- Косериу Э., 1963: *Синхрония, диахрония и история. (Проблемы языкового изменения)*. В: *Новое в лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., Вып. 3, с. 143–343.
- Кочерган М.П., 1980: *Слово і контекст. (Лексическая сочетаемость и значение слова)*. Львів: Вища школа. Изд-во при Львовском университете, 184 с.
- Кочерган М.П., 1995: *Про деякі проблеми контрастивної семантики*. В: *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми зіставної семантики»*. Київ: КДЛУ, с. 7–10.
- Кочерган М.П., 2004: *Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу*. «Мовознавство», № 5–6.
- Кудрявцева Л.А., 1993: *Моделирование динамики словарного состава языка*. Ин-т системных исследований образования. Київ, 280 с.
- Кузнецова Э.В., 1980: *Русская лексика как система*. Свердловск: Изд-во Уральского госун-та, 89 с.
- Кузнецова Э.В., 1989: *Лексикология русского языка*. Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. 2 изд., испр. и доп. Москва: Высш. шк., 216 с.
- Кунин А.В., 1970: *Английская фразеология: Теоретический курс*. Москва: Высш. шк., 344 с.
- Курило О., 1925: *Уваги до сучасної української літературної мови*. Київ: Вид-во Книгоспілка, 250 с.
- Курилович Е., 1962: *Очерки по лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., 456 с.
- Лайонз Дж., 1978: *Введение в теоретическую лингвистику*. Пер. с англ. Ред. и с предисл. В.А. Звегинцев. Москва: Прогресс, 545 с.
- Лакофф Дж., 1981: *Лингвистические геишталты*. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, Вып. 10, с. 350–368.
- Лакофф Дж., 1995: *Когнитивная семантика*. В: *Язык и интеллект*. Пер. с англ. А.Н. Баранова. Москва: Прогресс, с. 143–184.
- Левицький В.В., 2006: *Семасіологія*. Вінниця: Нова книга, 512 с.
- Левицкий Мод., 1923: *Українська граматика для самонавчання*. Катеринослав–Ляйпциг, 200 с.
- Лисиченко Л.А., Павловская Г.В., Пелепейченко Л.Н. и др., 1993: *Современный русский язык. Лексикология и фразеология*. Ред. Л.А. Лисиченко. Київ: ИСИО, 144 с.
- Лисиченко Л.А., 2004: *Структура мовної картини світу*. «Мовознавство», № 5–6, с. 36–41.
- Ломтев Т.П., 1976: *Общее и русское языкознание. Избранные работы*. Москва: Наука, 293 с.

- Лучик А.А., 1997: *Проблема изучения эквивалентов слова в языкознании*. В: *Питання мовознавства. Збірник наукових праць на честь 70-річчя Володимира Олександровича Горпинича*. Кіровоград: КДПУ, с. 113–120.
- Лучик А.А., 1999: *Структурні особливості прийменника «без» у складі українських і російських еквівалентів слів*. «Записки з українського мовознавства». Вип. 8. Одеса: АстроПринт, с. 21–31.
- Лучик А.А., 2000: *Відображення еквівалентів слова в базових словниках української мови*. «Бібліотечний вісник», № 3, с. 35–38.
- Лучик А.А., 2001а: *Прислівникові еквіваленти з семантикою мети і причини в українській і російській мовах*. В: *Збірник наукових праць Міжнародної конференції на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського „Українське і слов'янське мовознавство”*. Вип. 4. Ужгород, с. 324–328.
- Лучик А.А., 2001б: *Семантика прислівникових еквівалентів слова в українській та російській мовах*. Київ: Довіра, 216 с.
- Лучик А.А., 2001в: *Російсько-український і українсько-російський словник еквівалентів слова*. Київ: Довіра, 495 с.
- Лучик А.А., 2006: *Словник еквівалентів слова української мови*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 220 s.
- Ляшук А., 2008: *Семантична структура лексики на позначення понять права української та англійської мов*. Кіровоград: Код, 223 с.
- Мамудян М., 1985: *Лингвистика*. Москва: Прогресс, 200 с.
- МАРТИНЕ А., 1960: *Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронии фонологии)*. Пер. с фран. А.А. Зализняка. Ред. и вступит. статья В.А. Звегинцева. Москва: Изд-во иностр. лит., 261 с.
- МАРТИНЕ А., 1963: *Основы общей лингвистики*. В: *Новое в лингвистике*. Вип. 3. Москва: Изд-во иностр. лит., с. 366–557.
- МАСЛОВА В.А., 1997: *Языковая картина мира и культура*. В: *Материалы Междунар. конференции «Когнитивная лингвистика конца XX в.»*. Ч. 1. Минск: МГЛУ, с. 59–64.
- МАТЕЗИУС В., 1967: *О потенциальности языковых явлений*. В: *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, с. 42–69.
- МБСУМ 1975 — *Морфологічна будова сучасної української мови*. Відп. редактор М.А. ЖОВТЮРЮХ. Київ: Наук. думка, 208 с.
- МЕДВЕДЕВ Ф.П., 1977: *Українська фразеологія. Чому ми так говоримо*. Харків: Видавниче об'єднання «Вища школа», 232 с.
- МЕЛЬНИЧУК О.С., 1961: *Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові*. В: *Слов'янське мовознавство: Зб. статей*. Ред. кол. Л.А. Булаховський та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, с. 124–194.
- МЕЛЬНИЧУК А.С., 1967: *О роли мышления в формировании структуры языка*. В: *Язык и мышление*. Москва: Наука, с. 74–88.
- МЕЛЬНИЧУК А.С., 1969: *Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения*. В: *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. Москва: Наука, с. 161–176.
- МЕЛЬЧУК И.А., 1998: *Курс общей морфологии*. В 2 т. Т. 2. Пер. с фр. Общ. редакция Н.В. Перцова, Е.Н. Саввиной. Москва—Вена: Школа «Языки русской культуры», Венский славистический альманах, 544 с.

- Мельчук И.А., 1999: *Опыт теории лингвистических моделей «смысл ⇔ текст»*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 346 с.
- Мигирин М.Н., 1971: *Очерки по теории процессов переходности в русском языке*. Бельцы, 198 с.
- Мова і культура, 1986. Ред. І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко та ін. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ: Наук. думка, 184 с.
- Мокиенко В.М., 1989: *Современная фразеология*. Москва: Высшая школа, 287 с.
- Молотков А.В., 1977: *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Наука, 283 с.
- МСС 1979 – *Морфемна структура слова*. Ред. М.М. Пещак. Київ: Наук. думка, 336 с.
- Новиков Л.А., 1973: *Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике)*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 290 с.
- Обнорский С.П., 1927: *Именное склонение в современном русском языке*. Ленинград: АН СССР, Вып. 1. Единственное число, 324 с.
- Общее языкознание: *Формы существования, функции, история языка*, 1970. Ред. Б.А. Серебренников. Москва: Наука, 604 с.
- Общее языкознание. *Внутренняя структура языка*, 1972. Ред. Б.А. Серебренников. Москва: Наука, 568 с.
- Огєнко І., 1930: *Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол 1560-х р.* Варшава: Друкарня Синодальна, Т. 1, 520 с.; Т. 2, 192 с.
- Пауль Г., 1980: *Принципы истории языка*. Москва: Изд-во иностр. лит., 500 с.
- Пелепейченко Л.Н., 1994: *Переходные типы значений слов (на материале русского языка)*. Харьков: ХГПУ, 121 с.
- Пелепейченко Л.Н., 2006: *Системні відношення в лексиці під кутом зору перекладу. В: Актуальні проблеми підготовки перекладачів*. Харків, с. 37–60.
- Пеньковский А.Б., 1991: *Радость и удовольствие в представлении русского языка. В: Логический анализ языка. Культурные концепты*. Москва: Наука, с. 148–155.
- Петрищева Е.Ф., 1984: *Стилистически окрашенная лексика русского языка*. Москва: Наука, 222 с.
- Пещак М.М., 1972а: *Проблеми мовного розвитку. Внутрішні закони розвитку мови і мовлення. В: Філософські питання мовознавства*. Київ: Наук. думка, с. 112–145.
- Пещак М.М., 1972б: *Проблеми вицленування слова як семантичної одиниці. «Мовознавство», № 4, с. 74–81.*
- Пещак М.М., 1975: *Опыт формализованного анализа лексического значения слова. В: Сопоставительное исследование русского и украинского языков*. Київ: Наук. думка, с. 122–141.
- Пещак М.М., 1983: *Взаємодія форми і змісту в мові. В: Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів*. Ред. С.Я. Єрмоленко, В.Л. Карпова, А.М. Муховецький та ін. Київ: Наук. думка, с. 17–59.
- Пещак М.М., 1999: *Нариси з комп'ютерної лінгвістики*. Ужгород: Закарпаття, 200 с.
- Платон, 1971: *Сочинения*. Москва: Мысль, Т. 3, Ч. 1, 687 с.
- Плющ М.Я., 1978: *Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навч. посібник*. Київ: КДПІ, 107 с.
- Потебня А.А., 1993: *Мысль и язык*. Київ: СИНТО, 191 с.

- РАССЕЛ Б., 1997: *Человеческое познание: Его сфера и границы*. Пер. с англ. Київ: Ника-Центр, 560 с.
- Рогожникова Р.П., 1977: *Об эквивалентах слова в русском языке*. «Вопросы языкознания», № 5, с. 110–116.
- Рогожникова Р.П., 1985: *Устойчивые сочетания, соотносящиеся со словом, и отражение их в исторических и современных словарях*. Изв-я АН СССР. Сер.: Лит. и языка, № 3, Т. 44, с. 266–272.
- РУСАНІВСЬКИЙ В.М., 1971: *Структура українського дієслова*. Київ: Наук. думка, 313 с.
- РУСАНІВСЬКИЙ В.М., 1988: *Структура лексичної і граматичної семантики*. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Ред. О.С. Мельчук. Київ: Наук. думка, 240 с.
- РЧФЯ 1988 — *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Ред. Б.А. СЕРЕБРЕННИКОВ. Москва: Наука, 215 с.
- СЕМЧИНСЬКИЙ С.В., 1974: *Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів*. Київ: Вища школа, Вид-во при КДУ, 256 с.
- СЕПИР Э., 1934: *Язык*. Москва—Ленинград: Государственное социально-экономич. изд-во, 223 с.
- СІМОВИЧ В., 1919: *Граматика української мови*. Київ—Ляйпціг: Українська Накладня, 584 с.
- СКАЛИЧКА В., 1963: *О современном состоянии типологии*. В: *Новое в лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., Вып. 3, с. 19–35.
- СКАЛИЧКА В., 1989: *Типология и сопоставительная лингвистика*. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, Вып. 25, с. 27–31.
- СКРИПНИК Л.Г., 1973: *Фразеологія української мови*. Київ: Наук. думка, 279 с.
- СЛЮСАРЕВА Н.А., 1969: *О некоторых проблемах иерархической организации языка*. В: *Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие*. Москва: Наука, с. 269–273.
- СОБКОВ Ю.В., 2008: *Типологія криптонімів англійської та української мов*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. Львів, 20 с.
- СОБОЛЕВА П.А., 1980: *Словообразовательная полисемия и омонимия*. Москва: Наука, 294 с.
- СОКОЛОВА Ж.П., 1979: *Система в лексической семантике: Анализ семантической структуры слова*. Київ: Вища школа. Голов. изд-во, 189 с.
- СОССЮР де Ф., 1977: *Курс общей лингвистики*. В: *Труды по языкознанию*. Пер. с франц. яз. Ред. А.А. Холодовича. Москва: Прогресс, с. 9–269.
- СУЛМ 1969 — *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. Ред. І.К. Білодід. Київ: Наук. думка, 584 с.
- ТАРАНЕНКО А.А., 1989: *Языковая семантика в её динамических аспектах. (Основные семантические процессы)*. Київ: Наук. думка, 256 с.
- Тезисы Пражского лингвистического кружка, 1967. Пражский лингвистический кружок*. Ред. Н.А. КОНДРАШОВ. Москва: Прогресс, с. 17–41.
- ТЕЛИЯ В.Н., 1981: *Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке*. Москва: Наука, 270 с.
- ТЕЛИЯ В.Н., 1986: *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*. Москва: Наука, 144 с.

- Телия В.Н., 1990: *Введение*. В: *Фразеология в Машинном фонде русского языка*. Ред. В.Н. Телия. Москва: Наука, с. 3–9.
- ТЕРКУЛОВ В.И., 2007: *Слово и номинатема: Опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка*. Горловка, 240 с.
- ТОПОРОВ В.Н., 1997а: *Пространство и текст*. В: *Из работ московского семиотического круга*. Москва: Школа «Языки русской культуры», с. 455–515.
- ТОПОРОВ В.Н., 1997б: *О космологических источниках ранне-исторических описаний*. В: *Из работ московского семиотического круга*. Москва: Школа «Языки русской культуры», с. 128–170.
- ТРУБЕЦКОЙ Н.С., 1987: *Избранные труды по филологии*. Пер. с разных яз. Составление В.А. Виноградова, В.П. Нерознака. Ред. Т.В. Гамкрелидзе и др. Москва: Прогресс, 559 с.
- УСПЕНСКИЙ Б.А., 1965: *Структурная типология языков*. Москва: МГУ, 287 с.
- УСС 1990 – *Украинский семантический словарь. Проспект*. Ред. М.М. ПЕЩАК. Київ: Наук. думка, 264 с.
- УЯРЧ 1986 – *Уровни языка в речевой деятельности: К проблеме лингвистического обеспечения автоматического распознавания речи*. Ред. Л.В. БОНДАРКО. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 260 с.
- ФАБІАН М.П., 1998: *Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах*. Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство «ІВА», 256 с.
- ФИЛЛМОР Ч., 1981: *Дело о падеже открывается вновь*. В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, Вып. 10, с. 496–530.
- ФОМИНА З.Е., 1996: *Эмоционально-оценочная лексика современного немецкого языка*. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Москва, 66 с.
- ФОРТУНАТОВ Ф.Ф., 1956: *Сравнительное языковедение. Общий курс*. В: *Избранные труды*. Москва: Учпедгиз, Т. 1, с. 23–197.
- ФРИДРИХ С.А., 1990: *Экспрессия в языке и речи*. Владимир: Владимир. гос. пед. ин-т им. П.И. Лебедева-Полянского, 100 с.
- ХОМСКИЙ Н., 1962: *Три модели описания языка*. В: *Кибернетический сборник*. Пер. с англ. Москва: ИЛ, Вып. 4, с. 233–265.
- ЦИЦЕРОН М., 1975: *Избранное*. Пер. с латин. Москва: Худож. лит., 475 с.
- ЧЕЙФ У., 1975: *Значение и структура языка*. Пер. с англ. Г.С. ЩУРА. Посл. С.Д. КАЦЕНЬСОНА. Москва: Прогресс, 432 с.
- ЧЕКМАН В.Н., 1972: *К вопросу о природе фразеологизмов*. В: *Вопросы фразеологии*. Труды Самаркандского гос. ун-та. Новая серия. Вып. 219. Ч. 1. Самарканд, с. 65–68.
- ЧФЯ 1991 – Телия В.Н., Графова Т.А., Шахнарович А.М. и др.: *Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности*. Ред В.Н. Телия. АН СССР, Ин-т языкознания. Москва: Наука, 214 с.
- ШАНСКИЙ Н.М., 1972: *Лексикология современного русского языка*. 2 изд., испр. Москва: Просвещение, 327 с.
- ШАУМЯН С.К., 1965: *Структурная лингвистика*. Москва: Наука, 296 с.
- ШВЕДОВА Н.Ю., 1984: *Об активных потенциях, заключённых в слове*. В: *Слово в грамматике и словаре*. Москва: Наука, с. 7–15.
- ШЕМЯКИН Ф.Н., 1967: *Язык и чувственное познание*. В: *Язык и мышление*. Москва: Наука, с. 38–55.

- ШИРОКОВ В.А., 1998: *Інформаційна теорія лексикографічних систем*. Київ: Довіра, 331 с.
- ШМЕЛЁВ Д.Н., 1977: *Современный русский язык. Лексика*. Москва: Просвещение, 335 с.
- ЩЕРБА Л.В., 1957: *Избранные работы по русскому языку*. АН СССР. Отделение лит. и языка. Москва: Учпедгиз, 188 с.
- ЩЕРБА Л.В., 1958: *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Ред. М.И. МАТУСЕВИЧ. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, Т. 1, 158 с.
- ЩЕРБА Л.В., 1974: *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград: Наука.
- ЯКОБСОН Р., 1963: *Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание*. В: *Новое в лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., Вып. 3, с. 95–105.
- ЯКОБСОН Р., 1996: *Язык и бессознательное*. Пер. с англ. и фран. К. ГОЛУБОВИЧ, Д. ЕПИФАНОВА, Д. КРОТОВОЙ, К. ЧУХРУКИДЗЕ, В. ШЕВРОШКИНА. Составл. вст. слово К. ГОЛУБОВИЧ, К. ЧУХРУКИДЗЕ. Ред. пер. Ф. УСПЕНСКИЙ. Москва: Гнозис, 248 с.
- ЯКОВЛЕВА Е.С., 1994: *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва: Изд-во «Гнозис», 344 с.
- ЯРУН Г.М., 1993: *Кореляція форми і змісту у розвитку української прислівникової системи*. Київ: Наук. думка, 112 с.
- ЯРЦЕВА В.Н., 1976: *Типология языков и проблема универсалий*. «Вопросы языкознания», № 2, с. 6–16.
- ЯРЦЕВА В.Н., 1981: *Контрастивная грамматика*. Москва: Наука, 111 с.
- BOLINGER D., 1965: *The Atomization of Meaning*. «Language», Vol. 41, с. 555–573.
- DĄBROWSKA E., KUBIŃSKI W., 2003: *Aktywizacja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego*. Kraków, с. 9–30.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, 1984. Red. R. GRZEGORCZYKOWA, R. LASKOWSKI, H. WRÓBEL. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 560 с.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2001: *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*. W: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, с. 469–484.
- KATZ J.J., 1966: *The Philosophy of Language*. New-York–London.
- EJO 2003 – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 731 с.
- Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, 2001. Red. E. TABAKOWSKA. Kraków, 365 с.
- LAKOFF G., 1986: *Classifiers as a reflection of mind*. In: *Noun Classes and Categorization*. Ed. C. CRAIG. Amsterdam.
- LEWICKI A.M., PAJDIŃSKA A., 2001: *Frazeologia*. W: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, с. 315–334.
- STERN J., 1965: *Meaning and Change of meaning*. Bloomington.
- TOKARSKI R., 2001: *Słownictwo jako interpretacja świata*. W: *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, с. 343–370.

- ULLMANN S., 1971: *Stylistics and Semantics*. In: *Literary Style: A Symposium*. Ed. S.M. CHATMAN. London—New York: Oxf. Univ. Press, c. 133–152.
- WRÓBEL H., 2001: *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Spółka Wydawnicza „OD NOWA”, 335 c.
- WRÓBEL H., 2004: *Przysłówki typu „z cicha”, „z lekka”, „z bliska” we współczesnych językach zachodniosłowiańskich*. W: WRÓBEL H.: *Z problemów gramatyki polskiej i słowiańskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, c. 227–235.
- ZAWADOWSKI L., 1966: *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 498 c.

Лексикографічні праці

- Грінченко Б., 1996: *Словарь української мови*. НАН України, Інститут української мови. Київ: Лексикон.
- Олійник І.С., Сидоренко М.М., 1991: *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник*. Київ: Рад. школа, 400 с.
- Орфографічний словник української мови*, 1999. Уклад. С.І. Головащук та ін. НАН України, Інститут української мови. 2 вид., випр. і доп. Київ: Довіра, 989 с.
- Рогожникова Р.П., 1991: *Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства*. Москва: Русский язык, 254 с.
- РУС 1987–1988 – *Русско-украинский словарь*. В 3 т. АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. Київ: Т. 1, 846 с.; Т. 2, 924 с.; Т. 3, 823 с.
- СМТ 1978–1979 – *Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка*. У 3 т. Харків: Вид-во держ. ун-ту. Т. 1, 664 с.; Т. 2, 680 с.; Т. 3, 689 с.
- СМШ 1964 – *Словник мови Шевченка*. У 2 т. Київ: Наук. думка, Т. 1, 484 с.; Т. 2, 566 с.
- СУМ 1970–1980 – *Словник української мови*. В 11 т. Т. 1–11. Київ: Наук. думка.
- Удовиченко Г.М., 1984: *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Вища школа, Голов. вид-во, Т. 1, 304 с.; Т. 2, 384 с.
- ФСРЯ 1978 – *Фразеологический словарь русского языка*. Ред. А.И. Молотков. 3 изд., стереотип. Москва: Русский язык, 543 с.
- ФСУМ 1999 – *Фразеологічний словник української мови*. Уклад. В.М. Білоноженко та ін. Ред. Л.С. Паламарчук та ін. НАН України, Інститут української мови. 2 вид. Київ: Наук. думка, Кн. 1, 528 с.; Кн. 2, 980 с.
- ISJP PWN 2000 – *Inny słownik języka polskiego PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Т. 1, 1215 с.; Т. 2, 1425 с.
- PIPR 2006 – *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski*. Red. W. CHLEBDA. Т. 1. Opole: Uniwersytet Opolski, 130 с.
- WSF PWN 2007 – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 840 с.

Художні і наукові тексти

- Автомонов П.Ф.: *Віктор Кошик*. Київ 1954; *Так народжувались зорі*. Київ 1960.
- Андрухович Ю.: *Рекреації*. Івано-Франківськ 1992; *Московіада*. Івано-Франківськ 1993.
- Анотація. В: БАГРЯНИЙ І.: *Сад Гетсиманський*. Київ 1991.
- АРКАС М.: *Історія України-Русі*. Київ 1990.
- БАБЛЯК В.С.: *Вишневий сад*. Київ 1960.
- БАГРЯНИЙ І.: *Сад Гетсиманський*. Київ 1991.
- БАЖАН М.П.: *Твори*. Київ 1969.
- БАРКА В.: *Жовтий князь*. Київ 1992.
- ВАСИЛЬЧЕНКО С.В.: *Вибрані твори*. Київ 1963.
- ВИННИЧЕНКО В.К.: *Краса і сила: Повісті та оповідання*. Київ 1989.
- ВИШНЯ О.: *Твори*. В 4 т. Київ 1988–1989.
- Вільде Ірина. *Сестри Річинські*. Львів 1958; *Троянди і терня: Повісті та оповідання*. Київ 1961.
- Вовчок Марко. *Вибрані твори*. Київ 1949.
- Гжицький В.З.: *Опришки*. Київ 1962.
- ГЛІБОВ Л.І.: *Вибрані твори*. Київ 1957.
- ГОЛОВКО А.В.: *Вибрані твори*. Київ 1971.
- ГОНЧАР О.Т.: *Бригантина*. Київ 1973; *Твори*. У 2 т. Київ 1993, Т. 1–2.
- ГРАБОВСЬКИЙ П.А.: *Зібрання творів*. У 3 т. Київ 1959–1960, Т. 1–2.
- ГУЛАК-АРТЕМОВСКИЙ П.: *Твори*. Київ 1978.
- ДОВЖЕНКО О.П.: *Вибрані твори*. Київ 1964.
- ДОЛОМАН Є.М.: *Вибрані твори*. Київ 1989.
- ДОНЧЕНКО О.В.: *Твори*. У 6 т. Київ 1956–1957, Т. 1–2.
- ДОРОШКО П.О.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1991, Т. 1–2.
- Досвітній Олесь. *Вибрані твори*. Київ 1959.
- ЖУРАХОВИЧ С.М.: *Вибрані твори*. Київ 1977.
- ЗБАНАЦЬКИЙ Ю.О.: *Твори*. У 2 т. Київ 1974, Т. 1–2.
- ЗЕРОВ М.К.: *Вибране*. Київ 1966.

ІВАНЕНКО О.Д.: *Марія. Роман*. Київ 1973; *Тарасові шляхи. Роман*. Київ 1961.

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО Г.Ф.: *Твори*. У 6 т. Київ 1956.

КОБИЛЯНСЬКА О.Ю.: *Твори*. У 2 т. Київ 1983, Т. 1–2.

КОБРІНСЬКА Н.І.: *Вибрані твори*. Київ 1967.

КОЗАЧЕНКО В.П.: *Вибране*. Київ 1947.

КОЗЛАНЮК П.С.: *Твори*. У 2 т. Київ 1954, Т. 1–2.

КОЛЕСНИК П.Й.: *Безсмертний Кобзар*. Київ 1961; *Великий каменярь*. Київ 1966.

КОРНІЙЧУК О.Є.: *Твори*. У 5 т. Київ 1966, Т. 1.

КОРОЛЕНКО В.Г.: *Вибрані твори*. Київ 1948.

КОСТЕНКО Л.: *Берестечко. Історичний роман*. Київ 1999; *Маруся Чурай. Історичний роман*. Київ 1987.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ І.П.: *Повне зібрання творів*. У 2 т. Київ 1952–1953.

КОЦЮБА Г.М.: *Перед грозою*. Київ 1958; *Нові береги. Роман*. Київ 1959.

КОЦЮБІНСЬКИЙ М.М.: *Твори*. У 3 т. Київ 1955–1956, Т. 1–2.

КРИМСЬКИЙ А.Ю.: *Вибрані твори*. Київ 1965.

КРОПИВНИЦЬКИЙ М.Л.: *Вибрані твори*. Київ 1977.

КУЛІШ П.О.: *Твори*. Київ 1968.

КУЧЕР В.С.: *Твори*. У 2 т. Київ 1986, Т. 1–2.

ЛЕ І.: *Вибране*. Київ 1948.

МАКОВЕЙ О.С.: *Вибране*. Львів 1956.

МАЛАНЮК Є.: *Перстень і посох*. Мюнхен 1972.

МАЛИК В.: *Таємний посол. Тетралогія*. Київ 1998.

МАМОНТОВ Я.А.: *Твори*. Київ 1988.

МАРТОВИЧ Л.С.: *Твори*. Київ 1954.

МИКИТЕНКО І.К.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1958, Т. 1–2.

МИРНИЙ ПАНАС.: *Твори*. У 5 т. Київ 1949–1954, Т. 1.

МОКРІЄВ Ю.О.: *Острів Забутий*. Київ 1961.

МОРОЗ М.О.: *Літопис життя і творчості Лесі Українки*. Київ 1992.

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ І.С.: *Твори*. У 2 т. Київ 1977, Т. 1–2.

НОВИЧЕНКО Л.М.: *Про багатство літератури. Літературно-критичні нариси*. Київ 1959.

ОЛІЙНИК Б.І.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1985, Т. 1–2.

ОЛІЙНИК М.Я.: *Леся*. Київ 1960.

ПАВЛИЧКО Д.: *Любов і ненависть. Вибране*. Київ 1975.

ПАНЧ П.Й.: *Твори*. Київ 1953.

РЕЧМЕДІН В.О.: *Весняні грози*. Київ 1961.

РИЛЬСЬКИЙ М.Т.: *Вибране*. Київ 1965.

РУДАНСЬКИЙ С.В.: *Твори*. Київ 1959.

СКЛЯРЕНКО С.Д.: *Святослав*. Київ 1959.

СМІЛЯНСЬКИЙ Л.І.: *Твори. Оповідання, повісти, п'єси*. Київ 1957.

СМОЛИЧ Ю.К.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1947, Т. 1–2.

СОБКО В.М.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1972, Т. 1–2.

СОСЮРА В.М.: *Поезії*. Київ 1975.

СТЕЛЬМАХ М.П.: *Твори*. У 5 т. Київ 1962–1963, Т. 1–2.

ТИХИЙ Н.М.: *Будівничі. Поезії*. Київ 1952.

Томчаний М.У.: *Закарпатські оповідання*. Київ 1953.

Тулуб З.П.: *Людолови*. У 2 т. Київ 1957.

Тютюнник Г.: *Вир*. Київ 1966.

Українка Леся. *Вибрані твори*. Київ 1984.

Українські народні казки, легенди, анекдоти. Ред. М.П. Попов. Київ 1957.

Українські народні прислів'я та приказки. Київ 1955.

Усенко П.М.: *Вибране*. Київ 1948.

Франко І.Я.: *Вибране*. Київ 1954.

Хижняк А.Ф.: *Твори*. У 2 т. Київ 1977, Т. 1.

Хорунжий А.М.: *Вибрані твори*. Київ 1985; *Буковинські оповідання*. Київ 1949.

Хоткевич Г.М.: *Твори*. У 2-х т. Київ 1966, Т. 1–2.

Цюпа І.А.: *Брати*. Роман. Київ 1950.

ЧАБАНИВСЬКИЙ М.І.: *Твори*. У 2 т. Київ 1980, Т. 1–2.

ЧОРНОБРИВЕЦЬ С.А.: *Визволена земля*. Київ 1959.

ШЕВЧЕНКО Т.Г.: *Повне зібрання творів*. У 6-ти т. Київ 1963–1964.

ШЕВЧУК В.: *Побратими, або пригоди двох запорожців на суходолі, в морі та під водою*. Київ 1972.

ШОВКОПЛЯС Ю.Ю.: *Вибрані твори*. У 2 т. Київ 1973, Т. 1.

ЯНОВСЬКИЙ Ю.І.: *Твори*. У 2 т. Київ 1954, Т. 2.

Ałła Łuczyk

Przysłówkowe ekwiwalenty słowa w języku ukraińskim

Streszczenie

Monografia jest poświęcona badaniom ekwiwalentów słowa w języku ukraińskim, a szczególnie tych, które charakteryzują się przysłówkowymi oznakami morfologicznymi. Dzięki przeprowadzonym badaniom zostały wyznaczone zasady formowania ekwiwalentów przysłówkowych; przeprowadzono analizę kompleksową właściwości ich formy wyrażenia i wewnętrznej organizacji; wyjawiono typowe zjawiska i tendencje ich rozwoju; wyjaśniono podstawę lingwistyczną rozpatrywanych jednostek, które są oznaką dynamiki systemu leksykalno-gramatycznego. Opis zewnętrznej i wewnętrznej formy ekwiwalentów przysłówkowych pozwolił wyjawić możliwe szlaki nabycia statusu jednostek morfologicznych przez inne struktury znakowe charakteru przejściowego w języku ukraińskim.

Alla Luchyk

Adverbial equivalents in the Ukrainian language

S u m m a r y

This monograph is devoted to the research of replacement words in Ukrainian language, particularly those, characterized by morphological adverbs' features. As a result of the study the patterns of adverbs' equivalents were established, a comprehensive analysis of properties of their form of expression and internal organization was made, the typical features and trends in their development were revealed, also the linguistic essence of studied units, which are a sign of the dynamics of lexico-grammar system, was reflected. The description of internal and external forms of adverbs' equivalents revealed probable ways to acquire the status of morphological parts in other sign structures of the transitional nature of the Ukrainian language.

Redaktor: Michał Siudak
Opracowanie graficzne okładki: Małgorzata Pleśniar
Redaktor techniczny: Barbara Arenhövel
Korektor: Oksana Małysa

Copyright © 2009 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1845-5

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
[e-mail: wydawus@us.edu.pl](mailto:wydawus@us.edu.pl)

Wydanie I. Ark. druk. 10,75. Ark. wyd. 11,0.
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 17 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Cena 17 zł

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1845-5